

The Greek Review of Social Research

Vol 158 (2022)

158

From “pasokification” to “de-pasokification”? PASOK’s deviation from its political tradition (2012-2020)

Costas Eleftheriou, Chrysanthos D. Tassis

doi: [10.12681/grsr.29398](https://doi.org/10.12681/grsr.29398)

Copyright © 2022, Costas Eleftheriou, Chrysanthos D. Tassis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Eleftheriou, C., & Tassis, C. D. (2022). From “pasokification” to “de-pasokification”? PASOK’s deviation from its political tradition (2012-2020). *The Greek Review of Social Research*, 158, 97–133. <https://doi.org/10.12681/grsr.29398>

Κώστας Ελευθερίου*, *Χρύσανθος Δ. Τάσσης***

Από την «πασοκοποίηση» στην «απο-πασοκοποίηση»; Η (τριπλή) ρήξη του ΠΑΣΟΚ
με την πολιτική του παράδοση (2012-2020)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο θα αναλυθεί η πορεία του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο από το 2012 έως το 2020 και η προσαρμογή του στη «μετα-ηγεμονική» του φάση. Ο ηγεμονικός ρόλος του κατοχυρωνόταν σε μια πολιτική παράδοση με τρεις διαστάσεις - οργανωτική, ιδεολογική, στρατηγική. Μετά το 2012 το κόμμα επέλεξε μια τροχιά προσαρμογής στο νέο πλαίσιο, η οποία οργανώθηκε ως μια τριπλή ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του παράδοση. Αυτή η μεταβολή θα εξηγηθεί με βάση τρεις ανεξάρτητες μεταβλητές: την παράμετρο των Μνημονίων και των όρων εφαρμογής τους, τη θέση του ΠΑΣΟΚ στον κομματικό ανταγωνισμό μετά το 2012 και την κρατικοποίηση του κόμματος.

Λέξεις-κλειδιά: ελληνική πολιτική, ελληνικό κομματικό σύστημα, κομματική αλλαγή, σοσιαλδημοκρατία, ΠΑΣΟΚ

---

*Δρ. Πολιτικής Επιστήμης. Συμβασιούχος διδάσκων, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, ΔΠΘ, e-mail: keleftheri@polsci.duth.gr

** Επικ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, ΔΠΘ, e-mail: ctassis@sp.duth.gr

---

From “pasokification” to “de-pasokification”? PASOK’s deviation from its political tradition (2012-2020)

ABSTRACT

The present article analyzes PASOK’s path from 2012 to 2020 and its adaptation to its “post-hegemonic” phase. Its hegemonic position in the Greek party system stemmed from a political tradition corresponding to three dimensions (organizational, ideological, and strategic). Since 2012, PASOK opted for a trajectory of adaptation to the new political environment that was created through its electoral demise. This process took the form of a triple deviation from this tradition. This shift is explained through three independent variables: the variable of the bailout programmes and the terms of their implementation; the variable of the party’s position in the post-2012 party competition; the variable of the cartelization of the party.

Keywords: Greek politics, Greek party system, party change, social democracy, Panhellenic Socialist Movement

---

* PhD in Political Science. Adjunct Lecturer, Department of Political Science, Democritus University of Thrace.

** Assistant Professor, Department of Social Policy, Democritus University of Thrace.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Η πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη παρακμή του ΠΑΣΟΚ την περίοδο της κρίσης αποτελεί μια θεματική που λειτούργησε και εν πολλοίς εξακολουθεί να λειτουργεί ως προμήνυμα για συγκεκριμένης κατεύθυνσης εξελίξεις στα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Το 2012 η ραγδαία απο-νομιμοποίηση του σοσιαλδημοκρατικού φορέα στην κοινωνική του βάση, λόγω κυρίως της προώθησης και της διαχείρισης ενός προγράμματος λιτότητας που συνοδεύεται από αντίστοιχες εξελίξεις σε ιδεολογικό και οργανωτικό επίπεδο, ακολουθείται από μια παράλληλη ενίσχυση ενός πολιτικού φορέα από τη ριζοσπαστική αριστερά, ο οποίος παίρνει τη θέση του ως ο κύριος κεντροαριστερός πόλος στο (ελληνικό) κομματικό σύστημα. Ως εκ τούτου, το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε ως το αρχέτυπο μιας τέτοιας –ομολογουμένως σπάνιας– πολιτικής μεταβολής, δημιουργώντας και έναν νεολογισμό – «πασοκοποίηση»– με τον οποίο περιγράφονται/αναλύονται αντίστοιχες εξελίξεις σε άλλα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (Dogan, 2015).

Η έως τώρα εκλογική εμπειρία από το 2010 έως και το 2020 παρουσιάζει δύο περιπτώσεις κατάρρευσης ενός σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (Γαλλία, Ολλανδία) και τρεις περιπτώσεις που τα αντίστοιχα κόμματα έχουν επιτύχει ιστορικά χαμηλά εκλογικά ποσοστά (Γερμανία, Ιταλία, Σουηδία) (McCrone and Keating, 2013· Bailey, DeWaele, Escalona and Vieira, 2014· Bailey, 2017), αν και οι απαρχές της εκλογικής παρακμής εντοπίζονταν πριν το 2010 (Moschonias, 2011). Συνήθως η εκλογική παρακμή αναλυόταν ως έκφραση της κρίσης της σοσιαλδημοκρατίας, δηλαδή ως κρίση της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής ατζέντας (Crouch, 2018) και ως αδυναμία προβολής μιας εναλλακτικής στον νεοφιλελευθερισμό (Escalona and Vieira, 2014), με την παγκόσμια οικονομική κρίση να λειτουργεί ως καταλύτης. Σε ορισμένες αναλύσεις εξετάζεται η επόμενη μέρα της σοσιαλδημοκρατίας με αναφορά σε ένα πλαίσιο διλημάτων (δομικών, θεσμικών, εκλογικών, ιδεολογικών, πολιτικο-οικονομικών), που αυτή πρέπει να υπερβεί (Escalona, Vieira and DeWaele, 2013· Kennedy and Manwaring, 2018), σε άλλες καταγράφονται οι δυνατότητες και προϋποθέσεις για την ανάκαμψή της (Cronin, Ross and Shoch, 2011· Meyer and Rutherford, 2011· Hindmoor, 2018), ενώ σε κάποιες διακηρύσσεται ο «θάνατός» της (Lavelle, 2014). Όλες αυτές οι αναλύσεις «επομένης μέρας» παίρνουν ως δεδομένο

---

¹ Οι γράφοντες θέλουν να ευχαριστήσουν τους δύο ανώνυμους κριτές, καθώς και τον Γιώργο Χαραλάμπους για τα σχόλιά τους επί του κειμένου.

ότι το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα εξακολουθεί, παρά την εκλογική συρρίκνωση, να συνιστά έναν εν κρίσει μείζονα πολιτικό δρώντα που εμφανίζει δυνατότητες για μια πιθανή ανάκαμψη. Τι συμβαίνει ωστόσο στην περίπτωση που το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα βιώνει μια εν πολλοίς μη αναστρέψιμη πολιτική κατάρρευση, όπως στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ; Πώς προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα του ελάσσονος πολιτικού δρώντα εντός του κομματικού συστήματος;

Στο παρόν άρθρο θα αναλυθεί η πορεία του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 2012 - 2020 και η προσαρμογή του στη λεγόμενη «μετα-ηγεμονική» του φάση (Ελευθερίου, 2015), καθώς στην ιστορική του διαδρομή ήταν το «ηγεμονικό κόμμα» του ελληνικού κομματικού ανταγωνισμού, όντας ο βασικός φορέας προώθησης και υλοποίησης των δύο βασικών εκσυγχρονιστικών εγχειρημάτων στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία (εκδημοκρατισμός και εξευρωπαϊσμός) (Spourdalakis and Tassis, 2006· Παπαβλασόπουλος και Σπουρδαλάκης, 2010· Ελευθερίου και Τάσσης, 2013). Ο ηγεμονικός ρόλος του κατοχυρωνόταν σε μια πολιτική ταυτότητα με τρεις διαστάσεις –οργανωτική, ιδεολογική, στρατηγική– οι οποίες συνέθεταν και την πολιτική παράδοση του κόμματος στη συγχρονία (βλ. για «ηγεμονικό κόμμα» Τάσσης, 2008· Ελευθερίου και Τάσσης, 2013). Μετά το 2012 το κόμμα επέλεξε μια τροχιά προσαρμογής στο νέο πλαίσιο, η οποία βαθμιαία οργανώθηκε ως μια *τριπλή ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του παράδοση* στις προαναφερόμενες διαστάσεις. Ενώ θα αναμενόταν ότι ύστερα από μια μεγάλη στρατηγική και εκλογική ήττα θα επέλεγε να επαναπροσεγγίσει την πολιτική του παράδοση, το ΠΑΣΟΚ δείχνει να απομακρύνεται από τις βασικές της ορίζουσες. Αυτή η μεταβολή θα εξηγηθεί με βάση τρεις ανεξάρτητες μεταβλητές: α) την παράμετρο των Μνημονίων και των όρων εφαρμογής τους β) τη θέση του ΠΑΣΟΚ στον κομματικό ανταγωνισμό μετά το 2012, και γ) την κρατικοποίηση του κόμματος, η οποία προηγείται και συντελεί αποφασιστικά στην εκλογική του κατάρρευση.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου θα αναλυθούν οι τρεις διαστάσεις (οργανωτική-ιδεολογική-στρατηγική) της πολιτικής ταυτότητάς του ΠΑΣΟΚ. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου θα αναλυθεί η τριπλή ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του παράδοση. Η πορεία προς τη ρήξη κατά την περίοδο της κρίσης θα παρακολουθηθεί μέσα από δύο υπο-περιόδους, οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικές ηγεσίες του κόμματος: την περίοδο Ε. Βενιζέλου (2012-2015) και την περίοδο Φ. Γεννηματά (2015-2019) σε

συσχέτιση με την περίοδο 2009-2011. Στο τρίτο μέρος αυτή η τροχιά προσαρμογής θα ερμηνευθεί μέσα από τις τρεις ανεξάρτητες μεταβλητές που προαναφέρθηκαν.

1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ (1974-2009)

Το ΠΑΣΟΚ είναι, ενδεχομένως, το πλέον μελετημένο πολιτικό κόμμα στην πολιτικο-επιστημονική βιβλιογραφία για την ελληνική πολιτική (Ασημακόπουλος, 2017· Ασημακόπουλος και Τάσσης, 2018· Ελευθερίου και Τάσσης 2013· Πανταζόπουλος, 2001 και 2006· Παππάς, 2009· Σπουρδαλάκης, 1988 και 1998· Τάσσης, 2008). Η πολιτική του ταυτότητα προσεγγιζόταν συχνά υπό μια οπτική ελληνικού εξαιρετισμού, όπου τα πολιτικο-ιδεολογικά του χαρακτηριστικά συνιστούσαν μια ουσιώδη απόκλιση από τον σοσιαλδημοκρατικό κανόνα (Παππάς, 2009). Στην πραγματικότητα το ΠΑΣΟΚ ήταν ένα ιδιότυπο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, γειωμένο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, απ' όπου προέκυπταν και οι όποιες (εθνικές) ιδιαιτερότητες σε σχέση με τον σοσιαλδημοκρατικό ιδεότυπο.² Υπ' αυτήν την έννοια, το ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσε μια πολιτική ταυτότητα που επικοινωνούσε με τις βασικές ορίζουσες της σοσιαλδημοκρατικής ταυτότητας σε διαφορετικό χρονισμό (Sassoon, 2001). Ταυτόχρονα, όμως, εκπλήρωνε μέσα από τα πολιτικά της χαρακτηριστικά τον ρόλο του ηγεμονικού κόμματος στο ελληνικό κομματικό σύστημα με μια σειρά από οργανωτικές, στρατηγικές και ιδεολογικές επιλογές που εξελίχθηκαν σε τυπικότητες, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής του εξέλιξης έως το 2010.

Η πολιτική παράδοση του ΠΑΣΟΚ δεν είναι μια στατική διαδικασία.³ Αντίθετα, θεωρούμε ότι οι τρεις διαστάσεις της πολιτικής ταυτότητάς του (οργανωτική, ιδεολογική, στρατηγική) είναι αποτέλεσμα εσωκομματικών διεργασιών και συνδέονται με την εκλογική δυναμική και τη διατήρηση της ηγεμονικής θέσης του κόμματος, όπως επίσης και με την αλληλεπίδρασή του με ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον. Για το ΠΑΣΟΚ, οι αιχμές της πολιτικής του φυσιογνωμίας κατασκευάζουν ένα πλαίσιο πολιτικής παράδοσης, το οποίο διασφαλίζει και τη συνέχεια των ιδεών, των οργανωτικών πρακτικών και των στρατηγικών επιλογών και εν τέλει φαίνεται να εγγυάται την εκλογική του δυναμική. Συνεπώς, η εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ δεν πρόεκυψε εν κενώ το 2012,

² Βλ., επίσης, την ανάλυση του Moschonas (2015, 2020) για το ΠΑΣΟΚ ως μια «...επιπόλαιη και θεμελιακά ασυνάρτητη σοσιαλδημοκρατία...».

³ Για την έννοια της «πολιτικής παράδοσης», βλ. Bronner (1999).

καθώς η πολιτική του παράδοση έχει αρχίσει να μεταβάλλεται πριν από το 2012 (Ασημακόπουλος και Τάσσης, ό.π.). Ωστόσο, το 2012, συμβολικά και ουσιαστικά, αποτελεί τον *καταλύτη* για την παρακμή και τον μετασχηματισμό του κόμματος λόγω της εκλογικής του καθίζησης (Κουστένης, 2018).

Ως προς την οργανωτική διάσταση, ένα διαρκές μοτίβο στην οργάνωση του ΠΑΣΟΚ ήταν η *συνύπαρξη μιας ισχυρής ηγεσίας με ένα οργανωμένο μαζικό κόμμα* (Ελευθερίου και Τάσσης, 2013· Σπουρδαλάκης, 1988· Τάσσης, 2008). Σε αντίθεση με μια μάλλον στερεοτυπική ανάγνωση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ, ιδίως στην εποχή της ανδρεϊκής «χαρισματικής» ηγεσίας, η ύπαρξη μιας ισχυρής κομματικής οργάνωσης αναγνωριζόταν ως προϋπόθεση για την πολιτική και εκλογική επιτυχία του κόμματος και απαραίτητο συμπλήρωμα της ηγεσίας. Το σχήμα αυτό συνεχίστηκε και επί Κ. Σημίτη, οπότε και ο ισχυρός, κυρίως λόγω της πρωθυπουργικής του ιδιότητας, αρχηγός, συνυπήρχε με μια διαιρεμένη κομματική οργάνωση η οποία, τουλάχιστον έως και το 2001, εξακολουθούσε να είναι ένας σημαντικός παράγοντας στη λήψη αποφάσεων (Ελευθερίου και Τάσσης, 2013, σελ. 61-72). Ακόμη και στην πρώτη περίοδο του συμμετοχικού εγχειρήματος του Γ. Παπανδρέου (2004-2007), ο κεντρικός ρόλος της ηγεσίας εκπληρώθηκε διαμέσου της (αποτυχημένης εν τέλει) ανασυγκρότησης της κομματικής οργάνωσης (Ελευθερίου και Τάσσης, 2011).

Ένα δεύτερο στοιχείο της οργανωτικής διάστασης αφορά την *ιδρυτική οργανωτική αυτοτέλεια του ΠΑΣΟΚ*. Παρότι το ΠΑΣΟΚ συνυπήρξε διαχρονικά με άλλα κόμματα σε παρατάξεις τόσο στην τοπική αυτοδιοίκηση όσο και στους μαζικούς χώρους, ουδέποτε επεδίωξε να διαμορφώσει ευρύτερα πολιτικά συμμαχικά σχήματα για τις εκλογικές αναμετρήσεις. Μόνη εξαίρεση ήταν το σχήμα της «Δημοκρατικής Συμπαρατάξης» το 1989-1990, το οποίο ήταν ένας χώρος υποδοχής κατά κύριο λόγο παλαιών στελεχών του κόμματος και στελεχών από τον χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς, που, όμως, δεν υποκατέστησε το ΠΑΣΟΚ. Παρότι το κόμμα κατά καιρούς χρησιμοποίησε διάφορες συμμαχικές απευθύνσεις – «δημοκρατική παράταξη», «κεντροαριστερά»– ποτέ αυτές δεν μετουσιώθηκαν σε πολιτικά συμμαχικά σχήματα, καθώς η βασική αρχή της οργανωτικής αυτοτέλειας ήταν η εκλογική και κυβερνητική αυτοδυναμία (Τάσσης, 2008, σελ. 253-323· βλ. και παρακάτω).

Ως προς την ιδεολογική διάσταση της πολιτικής παράδοσης, το ΠΑΣΟΚ καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του είχε *μια πολιτική ταυτότητα η οποία επικοινωνούσε,*

κυρίως, με διάφορα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά ρεύματα. Στη δεκαετία του 1970 το ΠΑΣΟΚ σχηματίζει ένα σοσιαλιστικό πρόταγμα επηρεασμένο από τη «Σχολή της Εξάρτησης» (Τάσσης, 2018α) και προσπαθεί να διαφοροποιηθεί αποφασιστικά από τα κόμματα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Την ίδια στιγμή, ο «σοσιαλισμός» του ΠΑΣΟΚ τείνει να ομαδοποιείται με τους «σοσιαλισμούς» της Ισπανίας και κυρίως της Γαλλίας, διαμορφώνοντας ένα πρότυπο «νοτιο-ευρωπαϊκού σοσιαλισμού», ο οποίος τοποθετούνταν εξ ευωνύμων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Ασημακόπουλος, 2017· Gallagher and Williams, 1989· Μποτόπουλος, 1994). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ωστόσο, προσεγγίζει μετριοπαθέστερες πλευρές της σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας, κυρίως μετά το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985 και την αποδοχή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης το 1986. Η επικράτηση του Κ. Σημίτη το 1996 σηματοδότησε την προσχώρηση του κόμματος στον εκσυγχρονιστικό «Τρίτο Δρόμο» (Κατσαμπέκης, 2018· Moschonas, 2001), ενώ στην περίοδο Γ. Παπανδρέου, συμπύκνωνε συγκεκριμένες τάσεις της νέας σοσιαλδημοκρατίας - στροφή στην πράσινη πολιτική και στον πολιτισμικό φιλελευθερισμό (Keating and McCrone, 2013).

Σε συνάφεια με τη σοσιαλιστική/σοσιαλδημοκρατική ταυτότητα, υπήρχε και μια *αυτο-τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ εν γένει στον χώρο της «αριστεράς»* - ως πολιτικο-ιδεολογική έννοια - και της «Αριστεράς» - με την έννοια της διασύνδεσης με την εγχώρια αριστερή πολιτική παράδοση (Ελευθερίου, 2018). Ακόμη και στην περίοδο Σημίτη, το ΠΑΣΟΚ εξακολουθούσε να αυτοτοποθετείται ως «αριστερά» εντός του βασικού προτάγματος της «κεντροαριστεράς». Τέλος, στο επίπεδο των κοινωνικών εγκλήσεων, το ΠΑΣΟΚ πάντοτε εγκαλούσε μια *κοινωνική συμμαχία μικροαστικών/μεσαίων και μισθωτών στρωμάτων*, την οποία έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 προσδιόριζε ως συμμαχία των «μη προνομιούχων» και μετά τα μέσα της ίδιας δεκαετίας ως συμμαχία των «δυναμικών στρωμάτων» (Ελευθερίου και Τάσσης, 2013). Και στις δύο περιπτώσεις προβαλλόταν ένα αίτημα ταυτόχρονης ανέλιξης μισθωτών και μικροαστικών στρωμάτων, στην πρώτη περίπτωση μέσω εκτεταμένων εισοδηματικών ενισχύσεων και επέκτασης του κράτους πρόνοιας και στη δεύτερη περίπτωση μέσω της ανάδειξης αμφότερων σε «μεσαία τάξη».

Η στρατηγική διάσταση της πολιτικής παράδοσης του ΠΑΣΟΚ συνίσταται σε τρεις στρατηγικές κατευθύνσεις, οι οποίες εντοπίζονται ως σταθερές στην ιστορική πορεία του κόμματος. Η πρώτη αφορά στο λεγόμενο «αντιδεξιό επιχείρημα»

(Ελευθερίου και Τάσσης, 2013· Μοσχονάς, 1994), τη στρατηγική τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ σε μια σχεδόν αδιαπραγμάτευτη αντιδεξιά θέση, η οποία σπονδύλωνε και τις πολιτικές παρεμβάσεις του κόμματος. Την περίοδο του Α. Παπανδρέου ήταν μέσο για την προώθηση της στρατηγικής της «Αλλαγής» και της εκλογικής πόλωσης, ενώ και την περίοδο Σημίτη, παρότι παρατηρείται σαφώς ιδεολογική υποχώρηση, το «αντιδεξιό επιχείρημα» εξακολουθεί να εργαλειοποιείται στη δημόσια πολιτική αντιπαράθεση και στον προεκλογικό ανταγωνισμό. Το αντιδεξιό επιχείρημα είχε μια άμεση πολιτική συνέπεια: το ΠΑΣΟΚ στρατηγικά ήταν αντίθετο σε οποιαδήποτε προοπτική σύγκλισης με τη ΝΔ, τόσο σε κεντρικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο αυτοδιοίκησης και μαζικών χώρων.

Απόρροια του αντιδεξιού επιχειρήματος είναι η δεύτερη στρατηγική σταθερά του ΠΑΣΟΚ, η –έστω με εργαλειακούς ή ρητορικούς όρους– *συμμαχιακή απεύθυνση του ΠΑΣΟΚ προς τις δυνάμεις της Αριστεράς* (Ελευθερίου, 2018). Τα κόμματα της Αριστεράς γίνονταν αντιληπτά ως ο «φυσικός» εταίρος του ΠΑΣΟΚ, το οποίο κατά καιρούς οργάνωσε μια σειρά από «ανοίγματα» και συνεργασίες που δικαιολογούνταν σε μια αντιδεξιά βάση, ιδίως στις αυτοδιοικητικές εκλογές και στους μαζικούς χώρους (με ΚΚΕ και ΚΚΕ-εσ. έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, με Συνασπισμό μετά το 1990). Προφανώς, αυτή η απεύθυνση γινόταν με όρους ηγεμονικούς, βάσει της θέσης του κόμματος στον πολιτικό ανταγωνισμό, ωστόσο η διάρκειά της για σχεδόν 35 χρόνια αναδεικνύει αυτή την επιλογή σε σταθερά. Η τρίτη στρατηγική σταθερά του ΠΑΣΟΚ, ήταν η *λογική της κυβερνητικής αυτοδυναμίας*, ένα οργανωτικά αυτοτελές κόμμα διεκδικεί πρωταρχικά μια μονοκομματική κυβερνητική αυτοδυναμία. Αυτό ήταν ιδιαίτερα σαφές και στην περίοδο του Α. Παπανδρέου, όπου με την εξαίρεση του 1989-1990, το ΠΑΣΟΚ σε γενικές γραμμές αγνοούσε τις εκκλήσεις του ΚΚΕ για κυβερνητική συνεργασία, αλλά και στην περίοδο Κ. Σημίτη, όπου η «Κεντροαριστερά» ως στρατηγική εξέπνευσε στις εκλογές του 2000.

2. Η ΤΡΙΠΛΗ ΡΗΞΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ (2012-2020)

Το 2012, ο «διπλός εκλογικός σεισμός» προκάλεσε μία από τις πιο εντυπωσιακές εκλογικές μεταβολές όχι μόνο στο ελληνικό αλλά και στο ευρωπαϊκό πλαίσιο (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014), με τη συρρίκνωση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ και την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ σε δεύτερο κόμμα και σε κύριο

εκφραστή του (κέντρο)αριστερού πόλου (Κουστένης, 2018, 2019). Η κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στην οικονομική κρίση και στον τρόπο με τον οποίο το κόμμα επέλεξε να διαχειριστεί το πρόγραμμα λιτότητας που επιβλήθηκε ως μέσο αντιμετώπισής της (Ελευθερίου και Τάσσης, 2013· Sotiropoulos, 2014· Spourdalakis, Eleftheriou, Tassis, 2014). Με το Μνημόνιο το ΠΑΣΟΚ διέρρηξε οριστικά την παραδοσιακή κοινωνική του συμμαχία, της οποίας βέβαια τα χαρακτηριστικά είχαν αρχίσει να διαβρώνονται ήδη από τη δεκαετία του 1990 με την ενδυνάμωσή του στις λεγόμενες «δυναμικές» μικροαστικές και αστικές μερίδες (Βερναρδάκης, 2011, σελ. 104-106). Η συμμετοχή του δε στην κυβέρνηση Παπαδήμου με τη ΝΔ και το ΛΑΟΣ σηματοδότησε το τέλος του «αντιδεξιού επιχειρήματος» στη στρατηγική και στη ρητορεία του ΠΑΣΟΚ. Επιπλέον, στην πολιτική και εκλογική του πτώση συνεισφέρουν αποφασιστικά: α) η πλήρως αποδυναμωμένη κομματική του οργάνωση, η οποία από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 δεν κατανοείται από τις ηγεσίες του ούτε καν ως παράγοντας εκλογικής κινητοποίησης· β) η πορεία της κρατικοποίησής του, η οποία από το 1990 είχε διαβρώσει τους δεσμούς ανάμεσα στην κομματική ελίτ και την κοινωνική βάση του κόμματος (Βερναρδάκης, 2011· Ελευθερίου και Τάσσης, 2013).

Η περίοδος αμέσως μετά τις εκλογές του 2012 συνιστά μια πρωτοφανή εμπειρία για το ΠΑΣΟΚ, καθώς περιέρχεται στη θέση της ελάσσονος αντιπολίτευσης, με μια αποδυναμωμένη κοινοβουλευτική ομάδα, την οργάνωση σε κατάσταση αποσύνθεσης και την κοινωνική του επιρροή σε πορεία συρρίκνωσης και απαξίωσης (Μαυρής, 2013). Το μεγαλύτερο μέρος του στελεχιακού δυναμικού βρέθηκε αντιμέτωπο με πρόωπη αποστρατεία, οι κομματικές οργανώσεις ήταν ανύπαρκτες, ενώ οι αυτοδιοικητικές και συνδικαλιστικές παρατάξεις του κόμματος αυτονομήθηκαν. Επίσης, οι δημόσιες παρεμβάσεις του κόμματος φαίνονταν απαξιωμένες και δυσχέραιναν την όποια απόπειρα σφυρηλάτησης νέων διαύλων επικοινωνίας του κόμματος με το παραδοσιακό του ακροατήριο. Η δε παρουσία του ΣΥΡΙΖΑ στη θέση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης διαμόρφωνε ένα πλαίσιο το οποίο ήταν δύσκολο και εν τέλει ανυπέρβλητο να αλλάξει λόγω (και) των μειωμένων αντανακλαστικών της ηγεσίας του (κρατικοποιημένου) ΠΑΣΟΚ.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν φαίνεται να υπάρχει συνεκτική μετεκλογική στρατηγική· αντίθετα προκύπτουν επιλογές από τους κομματικούς δρώντες, οι οποίες εκφύονται μεν από το ΠΑΣΟΚ της προ του 2012 περιόδου και ιδίως της περιόδου 2009-2011,

καταφύονται δε στη μετα-ηγεμονική συνθήκη του 2012-2020 οδηγώντας στην τριπλή ρήξη, στην οποία αναφερόμαστε.

2.1. *Οργανωτική ρήξη*

Σε ό,τι αφορά το οργανωτικό επίπεδο η ρήξη συμπυκνώνεται σε δύο εξελίξεις: Πρώτον στην παγίωση της περιθωριακής θέσης του οργανωμένου κόμματος σε σχέση με τον/την αρχηγό, που φαίνεται να αυτονομείται ακόμα και από την κοινοβουλευτική ομάδα, και δεύτερον στην υπέρβαση της οργανωτικής αυτοτέλειας του ΠΑΣΟΚ, διαμέσου της ένταξής του σε ευρύτερα πολιτικά σχήματα. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 η κομματική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ εισέρχεται σε μια διαδικασία περιθωριοποίησης, η οποία έχει ως κρίσιμο σημείο καμπής την άμεση εκλογή του Γ. Παπανδρέου το 2004. Στην οργανωτική πρακτική του «συμμετοχικού» ΠΑΣΟΚ ο ηγέτης αποκτά ένα status υπερ-οργανωσιακού δρώντα, καθώς εκλέγεται άμεσα από μέλη και φίλους του κόμματος και δεν λογοδοτεί στα συλλογικά όργανα του κόμματος. Ο Γραμματέας του κόμματος από κορυφαίο στέλεχος μετεξελίσσεται σε «Γραμματέα του Προέδρου», ενώ και τα κεντρικά συλλογικά όργανα (Εθνικό Συμβούλιο) τίθενται σε δεύτερη μοίρα προς όφελος του διευρυνόμενου εσωτερικού κύκλου του Προέδρου, που συγκροτείται και λειτουργεί έξω και πέρα από την κομματική δομή. Έτσι ο ρόλος της οργάνωσης περιορίζεται αποκλειστικά στη νομιμοποίηση των επιλογών της ηγεσίας (Ελευθερίου και Τάσσης, 2011). Στο πλαίσιο αυτό, ο Γ. Παπανδρέου, από το 7^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ το 2005 και ύστερα, υιοθετεί και επιβάλλει μια αδιαμεσολάβητη σχέση με την κομματική βάση, υποβαθμίζοντας επί της ουσίας τις όποιες κομματικές λειτουργίες. Συνεπώς, κατά την κρίσιμη περίοδο 2009-2011, ο Γ. Παπανδρέου πρακτικά αγνοεί το οργανωμένο κόμμα σε κρίσιμες αποφάσεις (1^ο Μνημόνιο, δημοψήφισμα 2011, συμμετοχή σε κυβέρνηση Παπαδήμου, 2^ο Μνημόνιο). Το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ προωθεί, διαμέσου του Μνημονίου, ένα πολιτικό πρόγραμμα που αφίσταται από τις προεκλογικές του διακηρύξεις, χωρίς αυτή η μετατόπιση να αποτελέσει, έστω και μερικώς, αντικείμενο κάποιας οργανωμένης εσωκομματικής συζήτησης, ολοκληρώνει την περιθωριοποίηση του οργανωμένου κόμματος και την καθιστά πια αίτιο της εκλογικής κατάρρευσης του 2012. Παρόλο που οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο του Μνημονίου αποτέλεσαν συνέχεια και εντατικοποίηση των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν ήδη από την περίοδο του

εκσυγχρονισμού (Αρανίτου, Παπαβλασόπουλος και Σπουρδαλάκης, 2011), είναι σαφές ότι η πυκνότητα και η οξύτητα αυτών των μεταρρυθμίσεων στο πολύ περιοριστικό μνημονιακό πλαίσιο, αποξένωσαν πλήρως την κομματική βάση του ΠΑΣΟΚ από την κομματική ελίτ.

Η αλλαγή της ηγεσίας τον Μάρτιο του 2012 με την ανάδειξη του Ε. Βενιζέλου ως νέου Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και η εκλογική κατάρρευση στις διπλές εκλογές της ίδιας χρονιάς δεν άλλαξαν τις οργανωτικές επιλογές του κόμματος. Έτσι, παρά το γεγονός της κομματικής και εκλογικής συρρίκνωσης, η ηγεσία του Ε. Βενιζέλου κινείται στην ίδια τροχιά. Άλλωστε οι οργανωτικές απόψεις του Ε. Βενιζέλου για το «ανοιχτό κόμμα» (Βενιζέλος, 2007, σελ. 75-140), ουσιαστικά συμπίπτουν με εκείνες που ο Γ. Παπανδρέου έχει υιοθετήσει την περίοδο 2004-2012. Μετά τις διπλές εκλογές του 2012, ο Ε. Βενιζέλος αυτονομείται πλήρως από το οργανωμένο κόμμα. Αυτή η αυτονομία στην πραγματικότητα σημαίνει παράκαμψη και αγνόηση του οργανωμένου κόμματος. Έτσι, ο Ε. Βενιζέλος επιλέγει να λειτουργεί ως ένα μονοπρόσωπο κομματικό όργανο, το οποίο δρα πέραν των οργανωμένων συλλογικών διαδικασιών και δεν αντιλαμβάνεται το κόμμα ούτε καν ως παράγοντα πολιτικής νομιμοποίησης. Αντίθετα, όταν το ΠΑΣΟΚ δεν συμμετέχει με υπουργούς στη συγκυβέρνηση με ΝΔ και ΔΗΜΑΡ, δίνει έμφαση στην κοινοβουλευτική ομάδα ενώ, μετά την είσοδό του στην κυβέρνηση, λειτουργεί αποκλειστικά με όρους κυβερνητικούς. Η αδιαφορία του Ε. Βενιζέλου για το οργανωμένο κόμμα επισφραγίζεται στο συνέδριο του 2013, όταν εκλέγεται ως Γραμματέας του κόμματος ο Ν. Ανδρουλάκης, παρά την αντίθετη βούληση του Προέδρου. Ο δυϊσμός προέδρου και οργανωμένου κόμματος, που εκδηλώνεται ως αμοιβαία αυτονομία, δεν παράγει μια ισότιμη σχέση. Ο Πρόεδρος έχει το προνόμιο των κρίσιμων αποφάσεων και ο Γραμματέας, παρότι ελέγχει το κόμμα, δεν διαθέτει μοχλούς πίεσης για να επηρεάσει τη λήψη αποφάσεων σε πολιτικό επίπεδο και στο επίπεδο της στρατηγικής του κόμματος.

Τρεις μήνες μετά το εκλογικό αποτέλεσμα του Ιανουαρίου του 2015 ο Ε. Βενιζέλος παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος και στη νέα άμεση εκλογή, η οποία διεξήχθη μετά το κομματικό συνέδριο, εκλέχτηκε η Φ. Γεννηματά με πολύ χαμηλή συμμετοχή μελών και φίλων στη διαδικασία (Ασημακόπουλος και Τάσσης, ό.π., σελ. 89). Η νέα Πρόεδρος, φορέας του πολιτικού κεφαλαίου του ονόματός της, κατορθώνει να συσπειρώσει τις διάφορες εσωκομματικές ομάδες και να

διασφαλίσει την πολιτική επιβίωση του κόμματος στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015. Από το 2015 έως και το 2017 ακολουθεί την ίδια τακτική με τον Ε. Βενιζέλο, λειτουργώντας πλήρως αυτονομημένη από το οργανωμένο κόμμα, το οποίο εξακολουθεί να ελέγχει η εσωκομματική ομάδα του Ν. Ανδρουλάκη. Ωστόσο, η βασική διαφορά της Φ. Γεννηματά από τον Ε. Βενιζέλο είναι ότι ενδιαφέρεται να ελέγξει το κόμμα, ώστε να έχει την απόλυτη αυτονομία. Έτσι, τον Απρίλιο του 2017, διαλύει την Κεντρική Επιτροπή και όλα τα αιρετά όργανα του ΠΑΣΟΚ, προκηρύσσοντας ένα έκτακτο συνέδριο (Γεννηματά, 2017α), το οποίο εντέλει διεξήχθη τον Νοέμβριο του 2019. Στο ενδιάμεσο διάστημα τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής μετατράπηκαν σε μέλη της Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής (ΚΟΕΣ) του «επικείμενου» έκτακτου συνεδρίου και το ΠΑΣΟΚ παύει να έχει εκλεγμένα όργανα στην κομματική του οργάνωση για δύο χρόνια, πρωτοφανής εξέλιξη για οποιοδήποτε ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Επίσης, η απόφαση για τη δημιουργία του Κινήματος Αλλαγής τον Μάρτιο του 2018 δεν αποτέλεσε απόφαση κάποιου συλλογικού οργάνου του ΠΑΣΟΚ, το οποίο και θα προσδιόριζε τη θέση του κόμματος στο νέο συμμαχιακό σχήμα. Στο έκτακτο συνέδριο του 2019, η σύνθεση του οποίου καθορίστηκε από την Πρόεδρο – και άρα δεν εξελέγησαν οι σύνεδροι από τις τοπικές οργανώσεις – αποφασίζεται εκ των υστέρων η αλλαγή του καταστατικού του ΠΑΣΟΚ και προβλέπεται η αντιστοίχιση των οργάνων του κόμματος προς εκείνα του Κινήματος Αλλαγής. Με αυτό τον τρόπο, πρακτικά, επικυρώνεται η οιονεί διάλυση του ΠΑΣΟΚ, η οποία έχει λάβει χώρα από τον Απρίλιο του 2017.⁴

Η δεύτερη εξέλιξη, αυτή της υπέρβασης της οργανωτικής αυτοτέλειας του ΠΑΣΟΚ, είναι καθαρά φαινόμενο της μετά το 2012 περιόδου. Στην περίοδο του Ε. Βενιζέλου εκκινεί μια προσπάθεια δημιουργίας ενός ευρύτερου πολιτικού σχήματος με τη ΔΗΜΑΡ για τη συγκρότηση μιας «...μεγάλης πλειοψηφικής κεντροαριστεράς με κοινή κάθοδο στις εκλογές...» (Βενιζέλος, 2013α) και καταλήγει με τη δημιουργία του σχήματος «Ελιά-Δημοκρατική Παράταξη» στις 8 Μαρτίου 2014. Το σχήμα

---

⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι και στο πλαίσιο του Κινήματος Αλλαγής το μόνο αιρετό όργανο του κόμματος με αποφασιστική αρμοδιότητα ήταν η Πρόεδρος, η οποία δε δεσμευόταν ούτε από την Κεντρική Επιτροπή ούτε από το εξαμελές Πολιτικό Συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν οι επικεφαλής των υπολοίπων κομμάτων και ο Ν. Ανδρουλάκης. Πρακτικά και στο Κίνημα Αλλαγής ακολουθείται το σχήμα της απόλυτης αυτονομίας του ηγέτη απέναντι σε μια αποδυναμωμένη οργάνωση.

αποτελείτο, πέραν του ΠΑΣΟΚ, από άλλες οκτώ οργανώσεις,⁵ οι οποίες εκπροσωπήθηκαν με υποψηφίους στο ευρω-ψηφοδέλτιο του 2014 (Ασημακόπουλος και Τάσσης, ό.π., σελ. 87-88). Στις βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιανουαρίου 2015, το ΠΑΣΟΚ κατήλθε ως «ΠΑΣΟΚ-Δημοκρατική Παράταξη», έχοντας ως υποψήφιους μέλη των οργανώσεων της «Ελιάς» που εντάχθηκαν στη λεγόμενη «Δημοκρατική Παράταξη». Ο Ε. Βενιζέλος προσπαθεί να επιτύχει μια κεντροαριστερή διεύρυνση, με τη δημιουργία ενός πολιτικού φορέα-ομπρέλα με το ΠΑΣΟΚ στο επίκεντρο. Ωστόσο, καθώς η ΔΗΜΑΡ αρνήθηκε τη σύμπραξη, ο υπό διαμόρφωση πολιτικός φορέας ήταν στην ουσία ένα ΠΑΣΟΚ διευρυμένο με κάποιες πολύ μικρές κεντροαριστερές ομάδες. Ως εκ τούτου οι ευρωβουλευτές το 2014 και οι βουλευτές τον Ιανουάριο του 2015 προέρχονταν αποκλειστικά από το ΠΑΣΟΚ. Η δε «Πρωτοβουλία των 58», η οποία στην αρχή είχε ως σκοπό να λειτουργήσει ως ο χώρος σύμπραξης των κεντροαριστερών δυνάμεων, βαθμιαία υποβιβάστηκε σε απλή συνιστώσα της «Ελιάς». Η στρατηγική του Ε. Βενιζέλου ήταν η υπέρβαση της πολιτικής παράδοσης του ΠΑΣΟΚ και η «κεντροποίηση» της πολιτικής του ταυτότητας (βλ. και πιο κάτω). Ωστόσο, στην έμπρακτη εφαρμογή της αυτή η κομματική στρατηγική είχε έναν πεπερασμένο ορίζοντα, σε ένα ιδιαίτερα πολωμένο πολιτικό σύστημα, όπου κυριαρχούσε η νέα διαιρετική τομή Μνημόνιο – Αντιμνημόνιο, λόγω του περιορισμένου πολιτικού χώρου στον οποίο απευθυνόταν.

Στην περίοδο της Φ. Γεννηματά η στρατηγική υπέρβασης της οργανωτικής αυτοτέλειας του ΠΑΣΟΚ λαμβάνει χώρα κυρίως διαμέσου της προαναφερόμενης «διάλυσης» και ρευστοποίησής του εντός του Κινήματος Αλλαγής. Η Φ. Γεννηματά επένδυσε περισσότερο στη στρατηγική της κεντροαριστερής συμμαχίας, δημιουργώντας μαζί με τη ΔΗΜΑΡ και τις «Κινήσεις Πολιτών για τη Σοσιαλδημοκρατία» το σχήμα της «Δημοκρατικής Συμπαράταξης» για τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Η «Δημοκρατική Συμπαράταξη» δεν λειτουργούσε ως μια πρόσθετη προς το ΠΑΣΟΚ δομή, αλλά, αντίθετα, ήταν μια ομπρέλα η οποία περιλάμβανε και το ΠΑΣΟΚ. Σε μια αντίστοιχη λογική κινήθηκε και η δημιουργία του Κινήματος Αλλαγής, το οποίο πρακτικά τον Μάρτιο του 2018, στο ιδρυτικό του συνέδριο, συγκροτήθηκε ως ένα νέο κόμμα που συναποτελούσαν το ΠΑΣΟΚ, το Ποτάμι, η ΔΗΜΑΡ, το ΚΙΔΗΣΟ και άλλες μικρότερες ομάδες που αυτο-

---

⁵Συμφωνία για τη Νέα Ελλάδα, Πρωτοβουλία των 58, Δυναμική Ελλάδα, Μεταρρυθμιστική Αριστερά, Μπροστά, Πρωτοβουλία Β, Πολιτεία 2012, Νέοι Μεταρρυθμιστές.

προσδιορίζονταν ως κεντροαριστερές.⁶ Το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να ρευστοποιείται εντός του Κινήματος Αλλαγής, παρότι διατηρείται ως ένας άτυπος μηχανισμός κινητοποίησης, που συνιστά επί της ουσίας και τον κορμό του νέου κόμματος (Ασημακόπουλος και Τάσσης, ό.π., σελ. 90-92). Η πλήρης απώλεια της οργανωτικής αυτοτέλειάς του φαίνεται στην άμεση εκλογή για την ηγεσία του Κινήματος Αλλαγής τον Νοέμβριο του 2017. Στη διαδικασία εκλογής τίθενται αντιμέτωποι εννέα υποψήφιοι,⁷ εκ των οποίων οι πέντε προέρχονται από το ΠΑΣΟΚ (Γεννηματά, Ανδρουλάκης, Ραγκούσης, Μανιάτης, Τζιώτης) και στον δεύτερο γύρο της εκλογής τίθενται αντιμέτωπες οι δύο αντίπαλες εσωκομματικές ομάδες του ΠΑΣΟΚ (Γεννηματά και Ανδρουλάκη). Και σε αυτό το σημείο φαίνεται η απόσταση των επιλογών της ηγεσίας ακόμα και από τα εναπομείναντα μέλη και φίλους του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, ενώ το κριτήριο της συμμετοχής για την πλειοψηφία των πολιτών στην άμεση εκλογή δεν ήταν η διεύρυνση, αλλά ο νέος φορέας να παραμείνει υπό την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ, το νέο πεδίο, όπως διαμορφώνεται, σηματοδοτεί την εκτός του ΠΑΣΟΚ πορεία, με το τελευταίο να παύει να συνιστά πεδίο οποιουδήποτε εσωτερικού ανταγωνισμού. Χαρακτηριστικό της οργανωτικής ανυπαρξίας του κόμματος είναι ότι οι διαδικασίες για την εκλογή προέδρου δεν πραγματοποιούνται από κομματικά όργανα, αλλά από το γραφείο του συνταγματολόγου Ν. Αλιβιζάτου.

Η πλήρης απώλεια της οργανωτικής αυτοτέλειας του ΠΑΣΟΚ επικυρώνεται στο 11ο Συνέδριο (23-24 Νοεμβρίου 2019). Στο άρθρο 56 του καταστατικού προβλέπεται ότι: α) τα μέλη του ΠΑΣΟΚ μπορούν να εγγραφούν στο Κίνημα Αλλαγής και να μετάσχουν στις οργανώσεις του, χωρίς να δεσμεύονται από το άρθρο 18/παρ. 1 του καταστατικού του κόμματος που απαγορεύει την παράλληλη συμμετοχή σε άλλο κόμμα· β) «...η πολιτική λειτουργία του ΠΑΣΟΚ συγχρονίζεται στο Κίνημα Αλλαγής...» με την έννοια ότι τα μέλη και τα στελέχη του κόμματος δραστηριοποιούνται πλέον στα όργανα και τις οργανώσεις του Κινήματος Αλλαγής· γ) τα όργανα του ΠΑΣΟΚ (Πολιτικό Συμβούλιο, Γραμματέας Εθνικού Συμβουλίου, Επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου, Επιτροπή Καταστατικού και Πιστοποίησης)

⁶ ΠΑΣΟΚ, Ποτάμι, ΔΗΜΑΡ, Κίνημα Δημοκρατών Σοσιαλιστών (ΚΙΔΗΣΟ), Ανανέωση, Μεταρρυθμιστές της Αριστεράς, Κινήσεις Πολιτών για τη Σοσιαλδημοκρατία, Ένωση Δημοκρατικής Εθνικής Μεταρρύθμισης (ΕΔΕΜ), Φωνή Δημοκρατίας.

⁷ Στην αρχή της διαδικασίας οι υποψήφιοι ήταν δέκα, Φώφη Γεννηματά, Κωνσταντίνος Γάτσιος, Σταύρος Θεοδωράκης, Γιώργος Καμίνης, Οδυσσέας Κωνσταντινόπουλος, Νίκος Ανδρουλάκης, Γιάννης Ραγκούσης, Γιάννης Μανιάτης, Δημήτρης Τζιώτης, Απόστολος Πόντας, ενώ στην πορεία ο Ο. Κωνσταντινόπουλος απέσυρε την υποψηφιότητά του.

«...συγκροτούνται θεσμικά από τα μέλη του ΠΑΣΟΚ στα αντίστοιχα όργανα του Κινήματος Αλλαγής...»· δ) Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ «...είναι ο εκλεγμένος Πρόεδρος του Κινήματος Αλλαγής για όλη τη διάρκεια της θητείας του, εφόσον είναι μέλος του ΠΑΣΟΚ...»· και ε) το Εθνικό Συμβούλιο συγκροτείται από αριστίνδην μέλη και συνέρχεται δύο φορές το χρόνο, ενώ το συνέδριο συνέρχεται κάθε 4 χρόνια (ΠΑΣΟΚ, 2019). Δεν είναι επομένως αναγκαία συνθήκη να είναι κάποιος ενταγμένος στο ΠΑΣΟΚ για να δραστηριοποιείται στο Κίνημα Αλλαγής, ωστόσο, το αντίστροφο συνιστά επαρκή και ουσιαστικά αναγκαία συνθήκη. Τόσο στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ όσο και στην περίπτωση του ΚΙΝΑΛ η κομματική οργάνωση «...φαίνεται να προσιδιάζει στα κόμματα προυχόντων/ελίτ που κυριαρχούσαν στο ελληνικό κομματικό σύστημα κατά την προδικτατορική περίοδο. Το νέο κόμμα λοιπόν μοιάζει να έχει περισσότερα κοινά στοιχεία με την παράδοση της Ένωσης Κέντρου ή του Φιλελεύθερου Κόμματος, παρά με την οργανωτική και ιδεολογική παράδοση του ΠΑΣΟΚ...» (Τάσσης, 2018β, σελ. 146).

2.2. *Ιδεολογική ρήξη*

Την περίοδο 2009-2019 διαπιστώνονται μια σειρά από μετατοπίσεις στην ιδεολογική ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ, που διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις ρήξης με την ιδεολογική πολιτική του παράδοσης, η οποία είναι λιγότερο βαθιά και απότομη σε σχέση με τις άλλες δύο ρήξεις. Αυτό συμβαίνει διότι, σε ρητορικό επίπεδο τουλάχιστον, ορισμένες παραδοσιακές αναφορές διατηρούνται. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να ισχύει είναι ότι, αφενός, νέα πολιτικο-ιδεολογικά πλαίσια προτεραιοποιούνται έναντι των παραδοσιακών και, αφετέρου, πολλές παραδοσιακές αναφορές κινούνται σε μια λογική συνθηματολογίας χωρίς να διαμορφώνουν συνεκτικές ιδεολογικές στάσεις.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Γ. Παπανδρέου ήδη από το 2004 αναδιαμόρφωσε την ιδεολογική ταυτότητα του κόμματος με βάση πολλαπλές θεματικές, οι οποίες ξεκινούσαν από μια αντίληψη «Τρίτου Δρόμου» γύρω από την οικονομία και το κράτος πρόνοιας, συνέχιζαν με θεματικές μεταύλιστικής θεμελίωσης (πράσινη ανάπτυξη, πολιτισμικός φιλελευθερισμός) – μια φιλελεύθερη στροφή στην ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ, όπου βασικές αναφορές της φιλελεύθερης ιδεολογίας (ατομικισμός, δικαιώματα, οικονομική ελευθερία) εισάγονται στην προγραμματική ανάλυση του

κόμματος και στη ρητορική του Γ. Παπανδρέου.⁸ Την περίοδο 2009-2011, οι αναγκαιότητες που συνόδευαν την επιβολή και εφαρμογή του μνημονιακού προγράμματος λιτότητας, πρόσθεσαν άλλη μια κρίσιμη αναφορά, αυτή του «νέου πατριωτισμού», έννοια που ο Γ. Παπανδρέου επεξεργαζόταν από το 2004 (Παπανδρέου, 2005· Παπανδρέου, 2010). Το ΠΑΣΟΚ εκφράζει το «νέο πατριωτισμό» της εφαρμογής των «απαραίτητων» μεταρρυθμίσεων για την αποφυγή της χρεοκοπίας. Ωστόσο, αυτός ο «νέος πατριωτισμός» βρίσκεται σε αντίθεση και με τη σοσιαλιστική-πατριωτική παράδοση του ΠΑΣΟΚ. Στη Διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου το κόμμα έθετε το πρόταγμα της «Εθνικής Ανεξαρτησίας» (με την αποσύνδεση από το NATO και την ΕΟΚ) ως προϋπόθεση για την σοσιαλιστική προοπτική με αναφορά στη «Σχολή της Εξάρτησης» (Τάσσης, 2018α), ενώ και στην εκσυγχρονιστική παράδοση ο πατριωτισμός συμπυκνώθηκε στο σύνθημα «Ισχυρή Ελλάδα στην Ευρώπη και στον κόσμο» σηματοδοτώντας το στόχο της ΟΝΕ και τη διεθνή αναβάθμιση της χώρας μέσω της πλήρους ενσωμάτωσής της στις διαδικασίες ολοκλήρωσης της ΕΕ (Σημίτης, 2005, σελ. 50-51, 535 επ., 620-621). Αντίθετα, ο νέος πατριωτισμός της περιόδου του Γ. Παπανδρέου επιχειρεί να νομιμοποιήσει τη νέα μορφή «εξάρτησης» της χώρας από εξωτερικούς παράγοντες.

Στην περίοδο του Ε. Βενιζέλου επιχειρείται με έναν συστηματικό τρόπο να συγκροτηθεί μια νέα ταυτότητα για το ΠΑΣΟΚ, η οποία θα απομακρύνεται από τις ορίζουσες τόσο της σοσιαλιστικής παράδοσης του κόμματος όσο και των σοσιαλδημοκρατικών μεταλλάξεών του και θα τείνει προς τον προσεταιρισμό της ταυτότητας του Κέντρου. Αυτό σημαίνει ότι το ΠΑΣΟΚ εξακολουθεί να είναι ο κληρονόμος της λεγόμενης «δημοκρατικής παράταξης», ωστόσο η «δημοκρατική παράταξη» δεν εννοιολογείται ως μια αριστερόστροφη συμμαχία πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, αλλά ως η κατεξοχήν έκφραση του ιστορικού «Κέντρου» ως ενός εξισορροπητικού πολιτικού σημείου μεταξύ αριστεράς και δεξιάς. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Ε. Βενιζέλος «...διατηρούμε στο ακέραιο την πολιτική και αξιακή ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ, της δημοκρατικής παράταξης που καλύπτει το χώρο

---

⁸ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ σε μεταϋλιστικές θεματικές και τις λεγόμενες «θεματικές οργανώσεις», που συγκροτήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (Γεωργιάδου, 2002). Οι τελευταίες αποτελούν πρακτική της Νέας Σοσιαλδημοκρατίας και χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο από τις ηγεσίες των εν λόγω κομμάτων (G. Schröder στο SPD, T. Blair στο NewLabour, K. Σημίτης στο ΠΑΣΟΚ) για να αποδυναμώσουν την παραδοσιακή κομματική δομή και να πραγματοποιήσουν άνοιγμα στα νέα δυναμικά κοινωνικά στρώματα της μεσαίας τάξης και όχι τόσο για την υιοθέτηση και προώθηση μεταϋλιστικών θέσεων.

μεταξύ Δεξιάς και κομμουνιστικής Αριστεράς...» (Βενιζέλος, 2013δ). Στο πλαίσιο αυτό, το «βενιζελικό» ΠΑΣΟΚ έχει άμεσες αναφορές στη φιλελεύθερη παράταξη του Εμφυλίου Πολέμου καθώς και στην Ένωση Κέντρου, με μια σταδιακή απομάκρυνση από κρίσιμες πλευρές της αριστερής παράδοσης του ΠΑΣΟΚ (Βενιζέλος 2012β·Βενιζέλος, 2012ε· Βενιζέλος 2013α· Βενιζέλος 2014β). Αυτό σημαίνει, επί της ουσίας, την ανανοηματοδότηση της ίδιας της παράδοσης του ΠΑΣΟΚ, εντός της οποίας η κεντρικά συνιστώσα καθίσταται πλέον η βασική της έκφραση. Ενδεικτικά ο Βενιζέλος στην τελευταία του ομιλία ως πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ ανέφερε ότι «...αναγκάστηκα ν' απολογούμαι για το κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80 στο οποίο δε μετείχα γιατί ήμουν στο Πανεπιστήμιο...» (Βενιζέλος, 2015β), διαχωρίζοντας τη θέση του από αυτό.

Συνεπώς, η μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ στο κέντρο του πολιτικού φάσματος φαντάζει ξένη προς την πολιτική παράδοση του κόμματος, αλλά και τη σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία. Είναι ενδεικτικό ότι στο σχέδιο της νέας διακήρυξης για το 9ο συνέδριο του κόμματος (ΠΑΣΟΚ, 2013) η έμφαση δίνεται σε επτά «αδέες» –πατρίδα, δημοκρατία, ελευθερία, δικαιοσύνη, ανάπτυξη, Ευρώπη, αειφορία– χωρίς κάποια αναφορά σε κλασικές σοσιαλδημοκρατικές έννοιες όπως κοινωνικό κράτος, ισότητα, αλληλεγγύη, εργασία κ.ά.. Το βασικό πρόταγμα του Ε. Βενιζέλου είναι η «ευθύνη»,⁹ ως θεμελιακή αξία που κανοναρχεί τις παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ (Βενιζέλος, 2012γ· Βενιζέλος, 2012δ· ΠΑΣΟΚ, 2013). Η «ευθύνη» του κόμματος – που αντιδιαστέλλεται προς την ανευθυνότητα του λαϊκισμού– αφορά στην «εθνική αφύπνιση» (Σκανδαλίδης, 2015), η οποία, επί της ουσίας, είναι η σωτηρία του «κράτους» και της «πατρίδας». Όπως δηλώνει και ο Ε. Βενιζέλος «...για να υπάρξουμε ως κόμμα, ως παράταξη, ως χώρος, ως πολιτικά στελέχη, πρέπει να υπάρχει η χώρα, πρέπει να υπάρχει ο τόπος, πρέπει να υπάρχει η πατρίδα...» (Βενιζέλος, 2015α). Στη συνάφεια αυτή, η παραδοσιακή κοινωνική συμμαχία του ΠΑΣΟΚ, η οποία διερρήχθη στις εκλογές του 2012, αποτελούνταν από «πλανημένους» ψηφοφόρους που αναζήτησαν τον «χαμένο παράδεισο» στον ΣΥΡΙΖΑ και δεν κατανόησαν την «υπεύθυνη» στάση του κόμματος (Βενιζέλος, 2013β). Στο βαθμό δε που η βασική έγκληση είναι το «έθνος», αυτό σημαίνει ότι η

---

⁹ Η ευθύνη –πολιτική/κομματική, κοινωνική και ατομική– αποτελεί επίσης κεντρικό μοτίβο του εκσυγχρονιστικού αφηγήματος ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την επίτευξη του «εθνικού στόχου» της συμμετοχής της χώρας στην ΟΝΕ (Σημίτης,2005, σελ.50-51, 535 επ., 620-621).

συμμαχική απεύθυνση του κόμματος αφορά ένα αδιαφοροποίητο σύνολο «προνομιούχων» και «μη προνομιούχων», των οποίων η σύμπραξη βασίζεται στη «σωτηρία του κράτους» (Βενιζέλος, 2012α). Έτσι, το ΠΑΣΟΚ πρέπει να καταστεί η «κεντροαριστερά της ευθύνης» (Βενιζέλος, 2014α) για να διασφαλίσει την ορθή πορεία της χώρας.

Στην περίοδο Γεννηματά, η ιδεολογική ρήξη με την πολιτική παράδοση του ΠΑΣΟΚ είναι φαινομενικά λιγότερο ορατή, καθώς η ίδια υιοθέτησε έναν ιδεολογικό εκλεκτικισμό συνθηματολογικής εργαλειοποίησης, αξιοποιώντας στοιχεία της παράδοσης του ΠΑΣΟΚ με βάση τις βραχυπρόθεσμες τακτικές της επιλογής. Έτσι, για παράδειγμα, επικαλείται τον Α. Παπανδρέου και τις κατακτήσεις της δεκαετίας του 1980, εξάγει τον ρόλο του Κ. Σημίτη για την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, εγκωμιάζει τον ρόλο των Γ. Παπανδρέου και Ε. Βενιζέλου για τη «σωτηρία της χώρας» και τοποθετεί το αφήγημά της στον χώρο της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής. Ωστόσο, η βασική της αναφορά είναι στη «δημοκρατική παράταξη «...που ξεκινά από τον Χαρίλαο Τρικούπη και το μεταρρυθμιστικό του έργο, συνεχίζει με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την εθνική ολοκλήρωση, τον Νικόλαο Πλαστήρα και τον Γεώργιο Παπανδρέου και, βέβαια, τον Ανδρέα Παπανδρέου...» (Γεννηματά, 2015α), αναδεικνύοντας τη φιλελεύθερη-κεντρώα παράδοση χωρίς σαφείς αναφορές στην Αριστερά. Έτσι, ερμηνεύει αποφάσεις των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, όπως, για παράδειγμα, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ως «εθνική συμφιλίωση» (Γεννηματά, 2016δ), παρότι η συγκεκριμένη απόφαση ήταν ίσως η κατεξοχήν εκδήλωση της αντιδεξιάς στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ (Τάσσης, 2008, σελ. 282-284), ενώ αμφισβητεί τη συνάφεια «αριστεράς» και «σοσιαλδημοκρατίας» (Γεννηματά, 2015α). Το ευρύτερο συμμαχικό σχήμα που επιδιώκει λαμβάνει πολλές μορφές ως προς τη συμπεριληπτικότητά του. Πιο συγκεκριμένα, όπως η ίδια δηλώνει σε διαφορετικές συγκυρίες, περιλαμβάνει τον «...Δημοκρατικό Σοσιαλισμό, την Κεντρο-Αριστερά και την Ριζοσπαστική Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία...» (Γεννηματά, 2015α)· «...το ριζοσπαστικό κέντρο, το Δημοκρατικό Σοσιαλισμό, την Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία...» (Γεννηματά, 2015β)· τον «...Δημοκρατικό Σοσιαλισμό, την Κεντρο-Αριστερά και τη Ριζοσπαστική Ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία...» (Γεννηματά, 2015γ)· «...το Ριζοσπαστικό Κέντρο, τη Σοσιαλδημοκρατία, το Δημοκρατικό Σοσιαλισμό, την Ανανεωτική Αριστερά, τις δυνάμεις της Οικολογίας...» (Γεννηματά, 2016α)· τις δυνάμεις «...των Σοσιαλιστών,

των Σοσιαλδημοκρατών, της Ανανεωτικής Αριστεράς, της Οικολογίας και του Πολιτικού Φιλελευθερισμού...» (Γεννηματά, 2016γ)· όσους και όσες «...εμπνέονται από τις αξίες και τις ζωντανές παραδόσεις του Ανθρωπισμού, του Διαφωτισμού, του Πολιτικού Φιλελευθερισμού, του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού και της Οικολογίας...» (Γεννηματά, 2018α).

Αυτός ο πληθωρισμός αναφορών και οι χαλαρές οριοθετήσεις ανάμεσα στις διάφορες πολιτικές παραδόσεις δείχνουν ότι ο ιδεολογικός εκλεκτικισμός εδράζεται σε μια γενική αντίληψη περί «προόδου», η οποία αντιδιαστέλλεται προς τη «συντήρηση», σε μια λογική υπέρβασης της διαίρεσης αριστερά-δεξιά. Ακόμη περισσότερο, το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ – και των πολιτικών σχημάτων στα οποία αυτό εντάχθηκε– βρίσκεται εγγύτερα σε μια λογική κοινωνικού φιλελευθερισμού, όπου προτάγματα οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού συνυπάρχουν με μια φιλελεύθερη αντίληψη περί κοινωνικής πολιτικής (βλ. για παράδειγμα την επικέντρωση στην πολιτική του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος). Ως εκ τούτου, οι κοινωνικές εγκλήσεις του ΠΑΣΟΚ έχουν μια ευρεία συμπεριληπτική κατεύθυνση και κινούνται σε μια λογική υπέρβασης των κοινωνικών «διχασμών». Γίνεται λόγος για τους «αγνοημένους Έλληνες» και τους «δημιουργικούς ανθρώπους» (Γεννηματά, 2017γ), οι οποίοι ασφυκτιούν υπό την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, για μια «πλατιά εθνική κοινωνική συμμαχία» (Γεννηματά, 2017β) που βασίζεται σε μια κοινωνική συμφωνία κράτους-κοινωνίας-αγοράς (Γεννηματά, 2016στ).

2.3. Στρατηγική ρήξη

Η πιο εμφανής ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του παράδοση εμφανίζεται στο πεδίο των στρατηγικών του επιλογών. Η υπέρβαση της αντιδεξιάς στρατηγικής και η απομάκρυνση από την Αριστερά, υποδηλώνουν μια νέα στρατηγική τοποθέτηση στον ενδιάμεσο πολιτικό χώρο μεταξύ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ και τη βαθμιαία εγκατάλειψη της λογικής της «κυβερνητικής αυτοδυναμίας». Πρακτικά, οι νέες στρατηγικές επιλογές μετά το 2012 αποτυπώνουν και υποβαθμίζουν το ΠΑΣΟΚ σε ένα κόμμα περιορισμένης εκλογικής επιρροής, πράγμα το οποίο υποχρεώνει το κόμμα σε μια διαρκή κατάσταση πολιτικού ετεροπροσδιορισμού.

Κατά την περίοδο 2009-2011, ο Γ. Παπανδρέου παρέμεινε σε μια αντιδεξιά γραμμή προβαίνοντας σε στοχευμένες συμμαχιακές απευθύνσεις προς τον χώρο της ΔΗΜΑΡ. Ωστόσο, το ορόσημο της κυβερνητικής περιόδου Γ. Παπανδρέου ήταν το

2011: η επιλογή της συγκυβέρνησης με τη ΝΔ και τον ΛΑΟΣ υπό την πρωθυπουργία Α. Παπαδήμου υποδήλωνε για το ΠΑΣΟΚ την απαξίωση του αντιδεξιού επιχειρήματος και την υποχώρηση της λογικής της «αυτοδυναμίας».

Στη γραμμή αυτή, η περίοδος Ε. Βενιζέλου σηματοδοτήθηκε από την απόλυτη απόρριψη του αντιδεξιού επιχειρήματος, καθώς βασίστηκε σε μια στρατηγική σύγκλιση με τη ΝΔ και ιδιαίτερα με το «λαϊκό δεξιό» και το νεοφιλελεύθερό της σκέλος. Κατά την περίοδο 2012-2015, το ΠΑΣΟΚ αρχικά παρείχε μόνο κοινοβουλευτική υποστήριξη, ωστόσο ύστερα από την αποχώρηση της ΔΗΜΑΡ το 2013 και τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση υπήρξε απόλυτη ταύτιση με τη ΝΔ του Α. Σαμαρά. Το ΠΑΣΟΚ εμφανιζόταν ως ο εγγυητής της κυβερνητικής σταθερότητας προς μία «φιλοευρωπαϊκή κατεύθυνση» και ταυτόχρονα αποδεχόταν σαφώς ότι δεν μπορούσε να διεκδικήσει την «κυβερνητική αυτοδυναμία» (Βενιζέλος, 2013α). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ε. Βενιζέλος «...με τη ΝΔ συνεργαζόμαστε για λόγους εθνικής ανάγκης και ευθύνης...» (Βενιζέλος, 2013δ). Το πιο ισχυρό στοιχείο της στρατηγικής του σχετιζόταν με την απόρριψη οιασδήποτε σύγκλισης με τον ΣΥΡΙΖΑ. Ενώ πάντοτε διατύπωνε την άποψη της συμπερίληψης του ΣΥΡΙΖΑ σε μια κυβερνητική συμμαχία, στόχος του ήταν να «υποχρεωθεί» ο ΣΥΡΙΖΑ να πολιτευθεί «υπεύθυνα» (Βενιζέλος, 2013α· Βενιζέλος, 2013γ· Βενιζέλος, 2013ε). Στην πραγματικότητα, τόσο στο επίπεδο των θέσεων όσο και στο επίπεδο των πολιτικών, η σύγκλιση μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ εμφανιζόταν ως μια «φυσική» επιλογή, καθώς η «κεντροποίηση» του ΠΑΣΟΚ σηματοδοτεί τη μετακίνηση του κόμματος προς τα δεξιά του κομματικού φάσματος.

Η περίοδος Γεννηματά χαρακτηρίζεται από την επιμονή σε μια στρατηγική «διμέτρου αγώνα». Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά το κόμμα «...οφείλει να οριοθετηθεί ουσιαστικά και ριζικά τόσο με το νεοφιλελευθερισμό, το συντηρητισμό και το μεταρρυθμιστικό προσωπείο της Ν.Δ. και της Δεξιάς, όσο και με τον ανέξοδο λαϊκισμό, τις παρωχημένες εμμονές και το δογματικό κρατισμό του ΣΥΡΙΖΑ και της Παραδοσιακής Αριστεράς...» (Γεννηματά, 2016β). Αυτό σημαίνει μια συστηματική προσπάθεια να διαφυλαχθεί η θέση του ΠΑΣΟΚ/Κινήματος Αλλαγής στον κομματικό ανταγωνισμό, μεταξύ ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ με μια λογική ίσων αποστάσεων. Το «αντιδεξιό επιχείρημα» ενεργοποιείται μεν σε συγκεκριμένες περιστάσεις, εντούτοις συνοδεύεται και από μια συνεκτική και ιδιαίτερα επιθετική αντι-ΣΥΡΙΖΑ ρητορεία, που απευθυνόταν στους απο-ευθυγραμμισμένους ψηφοφόρους του 2012

(Γεννηματά, 2018β· Γεννηματά 2018γ) και τελικά παύει να είναι το κύριο προσδιοριστικό της στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ.

Στη συνάφεια αυτή, το ΠΑΣΟΚ επιδιώκει να εμφανιστεί ότι δεν θα λειτουργήσει ως «δεκανίκι» σε μια κυβέρνηση είτε ΝΔ είτε ΣΥΡΙΖΑ, καθώς θέτει το πρόταγμα της «εθνικής συνεννόησης», τη δημιουργία δηλαδή όρων «...συνεννόησης, συμπόρευσης και σύμπραξης όλων των Δυνάμεων του Δημοκρατικού Τόξου για τα μείζονα ζητήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας...» (Γεννηματά, 2016β), και άρα τη δημιουργία μιας κυβέρνησης «εθνικής ενότητας». Ο διμέτωπος αγώνας υπαινίσσεται την επιδίωξη μιας πολιτικής αυτοδυναμίας (Γεννηματά, 2016α), η οποία συνοδεύεται από την οριστική εγκατάλειψη της κυβερνητικής αυτοδυναμίας. Ωστόσο, και στο ζήτημα της πολιτικής αυτοδυναμίας, το ίδιο το εγχείρημα του Κινήματος Αλλαγής υποδηλώνει την εγκατάλειψη της πολιτικής αυτοδυναμίας για το ίδιο το ΠΑΣΟΚ, καθώς το τελευταίο είναι υποχρεωμένο να αναζητήσει συμπλεύσεις με άλλες μικρότερες πολιτικές δυνάμεις έως του σημείου της υπέρβασης της ταυτότητας «ΠΑΣΟΚ» διαμέσου της ουσιαστικής διάλυσής του εντός Κινήματος Αλλαγής. Η πολιτική αυτοδυναμία του διμέτρου σηματοδοτεί μια στρατηγική επιβίωσης για το κόμμα, το οποίο προσπαθεί να διατηρήσει την εκλογική του επιρροή μεταξύ 6-8% (Ελευθερίου, 2019). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα και την απόρριψη των κομμάτων της Αριστεράς ως προνομιακών συμμαχικών εταίρων, παρότι υπάρχει μια χαλάρωση της αντι-αριστερής ρητορείας σε σχέση με την περίοδο του Ε. Βενιζέλου. Η Φ. Γεννηματά δεν αντιμετωπίζει τον ΣΥΡΙΖΑ ως φυσικό εταίρο, αντίθετα επενδύει στην απο-ευθυγράμμιση και τον επαναπατρισμό ψηφοφόρων (Γεννηματά, 2016ε· Γεννηματά, 2017δ· Γεννηματά· 2018β). Όπως αναφέρει «...με τον κόσμο της Αριστεράς, έχουμε πολλά στοιχεία που μας ενώνουν. Βαθιά, ιδεολογικά, ιστορικά. Με την ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ, από την άλλη, μας χωρίζει η τυχοδιωκτική στάση της Ηγετικής του Ομάδας και ο τρόπος που πολιτεύθηκε στα χρόνια της κρίσης...» (Γεννηματά, 2016ζ).

3. ΓΙΑΤΙ ΣΥΝΕΒΗ Η ΤΡΙΠΛΗ ΡΗΞΗ;

Η τριπλή ρήξη δεν προέκυψε τυχαία ή ως ξαφνική εξέλιξη το 2012. Αντίθετα, όπως είδαμε, στοιχεία μετάλλαξης του ΠΑΣΟΚ προηγήθηκαν του 2009 και σε πολύ μεγάλο βαθμό προοικονόμησαν ευρύτερες μεταβολές. Παρά ταύτα, η περίοδος 2010-2020 υπήρξε ένας καταλύτης για την «ολοκληρωτική» αλλαγή του ΠΑΣΟΚ σε βαθμό

που πλέον μπορούμε να αναφερόμαστε στην τάση «απο-πασοκοποίησής» του. Εν προκειμένω, εντοπίζονται τρεις παράμετροι οι οποίες είχαν καταλυτική επίδραση για να λάβει χώρα η τριπλή ρήξη, την οποία περιγράψαμε παραπάνω.

Η πρώτη παράμετρος είναι το Μνημόνιο. Η οικονομική κρίση και η διαχείρισή της έχει γίνει αντιληπτή στη βιβλιογραφία ως πρόξενος αρνητικών εκλογικών μετατοπίσεων ιδίως για τα κυβερνώντα κόμματα (LeDuc and Pammett, 2013· Hernández and Kriesi, 2016· Calca and Gross, 2019). Ωστόσο, το ελληνικό Μνημόνιο δεν πρέπει να κατανοηθεί μόνο ως περιεχόμενο πολιτικής, αλλά και ως μορφή σχεδιασμού και υλοποίησης πολιτικών, οργάνωσης της εκτελεστικής εξουσίας, κινητικότητας πολιτικού προσωπικού και νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων. Η επιτακτικότητα της υλοποίησης των μνημονιακών πολιτικών για την αποφυγή της χρεοκοπίας είχε μια προϋπόθεση, η οποία προβαλλόταν κυρίως από την πλευρά του ΔΝΤ: η εκάστοτε κυβέρνηση, η οποία θα αναλάμβανε να προωθήσει τις μνημονιακές μεταρρυθμίσεις, έπρεπε να αναλάβει την «ιδιοκτησία του προγράμματος», δηλαδή την αποκλειστική ευθύνη για τη νομιμοποίηση στην κοινωνία των μέτρων του προγράμματος, χωρίς, όμως, να έχει αποκλειστική αρμοδιότητα στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των εν λόγω πολιτικών (Eleftheriou and Papadopoulos, 2018).

Αυτή η επιτακτικότητα λειτούργησε ως επιταχυντής μεταβολών στο ΠΑΣΟΚ. Το ηγεμονικό κόμμα του ελληνικού κομματικού συστήματος, ήταν το μόνο που φαινόταν το 2010 ότι μπορούσε να νομιμοποιήσει ένα τέτοιο σώμα πολιτικών στην ελληνική κοινωνία. Η βιαιότητα των μνημονιακών μέτρων καθώς και της συνακόλουθης οικονομικής ύφεσης υποχρέωσαν το ΠΑΣΟΚ σε σημαντικές μετατοπίσεις από την πολιτική του παράδοση, οι οποίες επέφεραν την μεγάλη από-ευθυγράμμιση του 2012. Μετά το 2012, το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε τη στρατηγική του «κόμματος έκτακτης ανάγκης» (Παπαβλασόπουλος, 2015), εμφανίστηκε δηλαδή ως ο κρίσιμος φορέας νομιμοποίησης των επόμενων δύο Μνημονίων με την υλοποίηση του δεύτερου την περίοδο 2012-2014 και με την επικύρωση του τρίτου, τον Αύγουστο του 2015. Η υποστήριξη των πολιτικών των μνημονίων καθόλη τη δεκαετία της κρίσης συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση της ολοκληρωτικής αλλαγής του. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και το γεγονός της πλήρους απουσίας οποιασδήποτε στήριξης από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία (Moschonas, 2015, σελ. 426), ειδικά την περίοδο 2009-2011, η οποία, ως ένα σημείο, κατανόησε την πολιτική και εκλογική πτώση του ΠΑΣΟΚ ως ένα φαινόμενο «εξαιρέσης».

Η δεύτερη παράμετρος είναι η λεγόμενη «μετα-ηγεμονική» φάση του ΠΑΣΟΚ (Ελευθερίου, 2015), η οποία είναι αποτέλεσμα της εκλογικής συρρίκνωσης από το 2012. Πλέον το ΠΑΣΟΚ καταλαμβάνει μια νέα θέση στον κομματικό ανταγωνισμό, αυτή του ελάσσονος δρώντος στον χώρο της κεντροαριστεράς, μια συνθήκη πρωτοφανής για το ίδιο αλλά και για το κομματικό σύστημα συνολικά. Δεν δύναται να αναπαραγάγει τον πρότερο εαυτό του, καθώς δεν υπάρχουν πλέον οι κοινωνικές προϋποθέσεις για την ηγεμονική του θέση και το μεγαλύτερο μέρος της κομματικής του βάσης μετακινήθηκε στον ΣΥΡΙΖΑ. Ως εκ τούτου, η κομματική ελίτ του ΠΑΣΟΚ μετά το 2012 είχε να διαχειριστεί α) τους περιορισμούς της εκλογικής συρρίκνωσης, β) την περιθωριοποίηση του ρόλου του στον κομματικό ανταγωνισμό, και γ) τη στρατηγική του ΣΥΡΙΖΑ, από την οποία ετεροκαθοριζόταν. Στη συνάφεια αυτή, έπρεπε να διεκδικήσει την πολιτική της επιβίωση ως επικεφαλής ενός παραδειγματικού κόμματος για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα, το οποίο ωστόσο αδυνατούσε να διεκδικήσει μια ουσιαστική ιδεολογική αυτονομία έχοντας ταυτόχρονα να αντιμετωπίσει έναν αναδυόμενο –αν και ατελή– δικομματισμό στη βάση των διαίρεσεων αριστερά-δεξιά και μνημόνιο-αντιμνημόνιο. Η δε εκλεκτική οικειοποίηση από τον ΣΥΡΙΖΑ εκφάνσεων της πολιτικής παράδοσης του ΠΑΣΟΚ (μια αντιστροφή της στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην Αριστερά τη δεκαετία του 1970), στερούσε από το ΠΑΣΟΚ την αποκλειστικότητα της προσφυγής στην ιστορική εμπειρία της δεκαετίας του 1980, ωθώντας το σε περαιτέρω διαφοροποίηση της πολιτικής του ταυτότητας, ιδίως από την Αριστερά.

Η τρίτη παράμετρος συνίσταται στην κρατικοποίηση του ΠΑΣΟΚ, μια διαδικασία η οποία ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και βίωσε την κορύφωσή της από το 2000 και έπειτα, με ιδιαίτερη ένταση στην περίοδο Γ. Παπανδρέου. Ως κρατικοποίηση αντιλαμβανόμαστε, κυρίως, την απομάκρυνση του κόμματος από την κοινωνική του βάση διαμέσου της πλήρους αποδιοργάνωσης του οργανωμένου κόμματος προς όφελος της κομματικής ελίτ, αλλά και εξωκομματικών παραγόντων που επιχειρούσαν να επηρεάσουν τον προσανατολισμό του κόμματος (Βερναρδάκης, 2011· Ελευθερίου και Τάσσης, 2013· Σπουρδαλάκης, 1998· Τάσσης, 2018β). Πρόκειται για μια διαδικασία που προηγείται της κρίσης και η οποία λειτούργησε ως βάση της τριπλής ρήξης υπό την επίδραση των πολλαπλών επιπτώσεων της κρίσης. Η κρατικοποίηση εξηγεί την προσήλωση του ΠΑΣΟΚ στις μνημονιακές πολιτικές, την αποξένωση από την κομματική του βάση, την αδυναμία της οργάνωσής του να

αποτρέψει την απο-ευθυγράμμιση, τον περιορισμό του στρατηγικού ορίζοντα του κόμματος το 2012, την ευκολία με την οποία απομακρύνθηκε από εδραιωμένες ιδεολογικές αναφορές δεκαετιών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, η προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στην μετά το 2012 περίοδο οργανώθηκε ως μια τριπλή ρήξη με την πολιτική του παράδοση, ενδείξεις της οποίας προϋπήρχαν στην προ του 2012 περίοδο. Η συνθήκη της κρίσης συνιστά το γενικό πλαίσιο αυτής της ρήξης, ωστόσο είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι το εγχείρημα της προσαρμογής του ΠΑΣΟΚ είναι απόλυτα δεμένο με τις νέες συνθήκες της μετα-ηγεμονικής φάσης του. Αυτή χαρακτηρίζεται από τη μετατροπή του σε κόμμα της ελάσσονος αντιπολίτευσης διαμέσου μιας τριπλής διαδικασίας ρήξης, η οποία εκδηλώνεται με τους ακόλουθους τρόπους: Πρώτον, ως οργανωτική ρήξη, η οποία σημαίνει την περιθωριοποίηση και υποβάθμιση του ρόλου του κεντρικού κόμματος σε σχέση με το κόμμα σε δημόσιο αξίωμα, την υπέρβαση της οργανωτικής αυτοτέλειας του ΠΑΣΟΚ και την ένταξή του σε ευρύτερα πολιτικά σχήματα. Δεύτερον, ως ιδεολογική ρήξη που αντιστοιχεί στη βαθμιαία απομάκρυνση της ταυτότητας του ΠΑΣΟΚ από τις ιστορικές ιδεολογικές αναφορές του κόμματος, στην εγκατάλειψη της παραδοσιακής κοινωνικής έγκλησης του ΠΑΣΟΚ προς τους «μη προνομιούχους» με όλες τις μεταμορφώσεις που αυτή έλαβε με τα χρόνια και στη στροφή του κόμματος προς την πολιτική παράδοση του ιστορικού Κέντρου. Τρίτον, ως στρατηγική ρήξη με την υποχώρηση του αντιδεξιού επιχειρήματος στον λόγο και τις επιλογές της κομματικής ελίτ του ΠΑΣΟΚ, με τη ντε φάκτο υπαναχώρησή του από τη λογική της «κυβερνητικής αυτοδυναμίας» και την απόρριψη της συμμαχιακής απεύθυνσης προς την Αριστερά με τη στροφή του προς την παγίωση της κυβερνητικής συνεργασίας με τη ΝΔ. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό, στην περίοδο 2012-2019 το ΠΑΣΟΚ χάνει την κομματική του οργάνωση και την κομματική του υπόσταση, υποχρεώνεται να διεκδικήσει συγκλίσεις και συμβιβασμούς με άλλες δυνάμεις, μετατοπίζεται σε αναλύσεις που απέχουν από την ιδεολογική του παράδοση και δεν ενδιαφέρεται να ανασυστήσει τις παλαιές στρατηγικές του στον κομματικό ανταγωνισμό. Μήπως τελικά μετά την «πασοκοποίηση» έρχεται η «απο-πασοκοποίηση», με την έννοια πια της απώλειας της πολιτικής του ταυτότητας;

Στον διεθνή δημόσιο και πολιτικο-επιστημονικό διάλογο ως «πασοκοποίηση» οριζόταν η εκλογική κατάρρευση του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος υπέρ ενός κόμματος-διεκδικητή από τη ριζοσπαστική αριστερά, το οποίο επωφελούνταν από αυτήν την κατάρρευση (Doran, 2015). Ωστόσο, δεν έχει υπάρξει ακόμα θεωρία της «επόμενης μέρας», το πώς μεθοδεύει ένα «πασοκοποιούμενο» σοσιαλδημοκρατικό κόμμα την ανασυγκρότηση και την επιβίωσή του στο νέο περιβάλλον. Ποια στοιχεία από την προ «πασοκοποίησης» στρατηγική παραμένουν και ποια είναι τα νέα στοιχεία που αναδύονται; Από την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ προκύπτουν τρία στοιχεία: Πρώτον, η παράμετρος κρίση (και η παράμετρος λιτότητα σε χώρες-οφειλέτες) οριοθετεί τις στρατηγικές επιλογές των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και παράγει προγραμματικές αντιφάσεις (Bremer, 2018). Ενδεχομένως, πολύ περισσότερο από τα συντηρητικά και τα χριστιανοδημοκρατικά, αυτά τα κόμματα έρχονται αντιμέτωπα με πιο ισχυρά διλήμματα σε σχέση με τις πολιτικές τους επιλογές και τον βαθμό που μπορούν να διαχειριστούν τις πολιτικές λιτότητας και, ως εκ τούτου, είναι αφενός περισσότερο ευεπίφορα σε προκλήσεις από τα αριστερά και αφετέρου έχουν μεγαλύτερη δυσκολία πολιτικής και εκλογικής ανάκαμψης. Όπως έχει υποστηριχθεί (Ryner, 2014), η οικονομική κρίση ήταν στην πραγματικότητα μια «κρίση του σοσιαλδημοκρατικού Τρίτου Δρόμου», μιας συγκεκριμένης εκδοχής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής. Η βαθμιαία μετατόπιση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων προς το ιδεολογικό κέντρο δημιούργησε πολιτικό χώρο για τη ριζοσπαστική αριστερά αλλά και τη ριζοσπαστική δεξιά (Keating and McCrone, 2013· Hobolt and Tilley, 2016· Berman and Snegovaya, 2019), ο οποίος διευρύνθηκε την περίοδο της κρίσης ιδίως στις χώρες-οφειλέτες. Στην Ελλάδα το ΠΑΣΟΚ, λόγω της ιδιαίτερης θέσης που κατείχε στον κομματικό ανταγωνισμό, παρότι και αυτό είχε κινηθεί προς το κέντρο, διατηρούσε μια ισχυρή θέση αφήνοντας μικρότερο πολιτικό χώρο προς άλλα κόμματα. Ωστόσο, στην περίοδο της κρίσης βρέθηκε αντιμέτωπο με δυσεπίλυτες πολιτικές και ιδεολογικές αντιφάσεις, οι οποίες είχαν καταλυτική επίδραση στην πολιτική του περιθωριοποίηση.

Δεύτερον, ο ετεροκαθορισμός από τη στρατηγική του κόμματος της ριζοσπαστικής αριστεράς περιορίζει τις στρατηγικές επιλογές του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, ιδίως όταν ένα κόμμα της ριζοσπαστικής αριστεράς έχει καταστεί ο βασικός εκφραστής του αριστερού πόλου στον κομματικό ανταγωνισμό. Αυτός ο ετεροκαθορισμός υποχρεώνει το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα

είτε να μεθοδεύει μια κάποιου τύπου «αριστερή στροφή» για να «επαναπατρίσει» ψηφοφόρους είτε στρέφεται προς το κέντρο για να αναζωογονήσει την πολιτική του ταυτότητα και την εκλογική του βάση σε μια ακόμα περισσότερο μετριοπαθή βάση (Krouwel and Kutiyanski, 2019). Το ΠΑΣΟΚ δεν διεκδίκησε τη δυνατότητα της «αριστερής στροφής» για τρεις λόγους: αρχικά διότι είχε να αντιμετωπίσει έναν ισχυρό εκλογικά ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος κυριαρχούσε στον (κέντρο)αριστερό πόλο και, ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι η βάση του ήταν περισσότερο ευεπίφορη σε διείσδυση του ΣΥΡΙΖΑ. Εν συνεχεία διότι πολιτικο-ιδεολογικά η κομματική ελίτ του ΠΑΣΟΚ είχε απομακρυνθεί από ιδεολογικά σχήματα και προγραμματικές θέσεις που επικοινωνούσαν έστω και ατελώς με αριστερές απόψεις. Και, τέλος, διότι το ΠΑΣΟΚ εξακολουθούσε, ακόμη και περιορισμένα, να διεκδικεί τη συμπερίληψή του σε κάποιο κυβερνητικό σχήμα με όρους «συστημικούς» και να υπερασπίζεται την πολιτική του σε σχέση με τα δύο πρώτα μνημόνια.

Τρίτον, το αποτύπωμα του «κόμματος του κράτους» (Σπουρδαλάκης, 2003) αποτρέπει οποιαδήποτε δυνατότητα για την εκπόνηση και υλοποίηση μιας στρατηγικής «στροφής στην κοινωνία». Συνήθως όταν ένα κόμμα υφίσταται μια μεγάλη ήττα επιδιώκει να «επιστρέψει στην κοινωνία», να αναζητήσει εκ νέου τους δεσμούς του με αυτήν, να εμφανιστεί ότι αφουγκράζεται τη φωνή των πολιτών και ότι επιθυμεί να μεθοδεύσει την εμπλοκή τους στην κομματική ζωή. Δεδομένου ότι τα κόμματα-διεκδικητές της ριζοσπαστικής αριστεράς συνήθως είχαν αναπτύξει προνομιακούς δεσμούς με τα κοινωνικά κινήματα «ενάντια στη λιτότητα» και έφεραν στο κομματικό πεδίο την ανατρεπτικότητα της κινηματικής δράσης, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προσπάθησαν να αξιοποιήσουν αμεσοδημοκρατικές μεθόδους (προκριματικές εκλογές, εσωκομματικά δημοψηφίσματα), καθώς και τους παραδοσιακούς δεσμούς που διέθεταν με τα αποδυναμωμένα συνδικάτα. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, η διαδικασία της κρατικοποίησης και η αποδυνάμωση του οργανωμένου κόμματος επέβαλαν στο κόμμα να δικτυώνεται με την κοινωνία κυρίως διαμέσου των εκλογικών διαύλων. Η αποδυνάμωση του οργανωμένου κόμματος προκάλεσε την απαξίωση της κομματικής οργάνωσης η οποία, μετά το 2012, βίωσε και τη δραστική συρρίκνωσή της. Αυτό σήμαινε την ανάπτυξη μιας «υδροκεφαλικής» οργάνωσης, με μια εκτεταμένη βάση ανώτερων και μεσαίων «κρατικοποιημένων» στελεχών, τα οποία κατακερματίζονταν σε διάφορες ομαδώσεις στο εσωτερικό του κόμματος, έχοντας περιορισμένη κοινωνική γείωση. Οι άμεσες εκλογές ηγετών

υποβιβάζονταν σε μάχες μηχανισμών και οι διαρκούσες σχέσεις με τις συνδικαλιστικές ελίτ δεν διαμόρφωναν έναν εναλλακτικό διάυλο επικοινωνίας με την κοινωνία, καθώς και αυτές βίωναν μια αντίστοιχη απομάκρυνση από τη συνδικαλιστική τους βάση (Μπιθυμήτρης, 2018).

Στη συνάφεια αυτή, το σενάριο της απο-σοσιαλδημοκρατικοποίησης για ένα «πασοκοποιούμενο» κόμμα αναδεικνύεται ως μια κρίσιμη στρατηγική για την πολιτική του επιβίωση. Όσο τα κόμματα της ριζοσπαστικής αριστεράς εμπλέκονται σε κυβερνητικές ευθύνες, τόσο υποχρεώνονται σε ρεαλιστικές και κεντρομόλες ιδεολογικο-πολιτικές στροφές, οι οποίες καλύπτουν μέρος του χώρου που καταλάμβαναν τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Στον βαθμό που το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν έχει προωθήσει έγκαιρα μια αριστερή στροφή για να συμπίεσει τον χώρο επιρροής του κόμματος της ριζοσπαστικής αριστεράς, θα υποχρεωθεί να κινηθεί προς το κέντρο, απαλλασσόμενο σταδιακά από τα βάρη της σοσιαλδημοκρατικής του ταυτότητας.

ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ (ΚΕΙΜΕΝΑ, ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ, ΟΜΙΛΙΕΣ)

Βενιζέλος, Ε. (2012α). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου στην Εθνική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ*, 10 Μαρτίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/168-politicalspeeches2012/3115-pasok-sp-13194.html.

Βενιζέλος, Ε. (2012β). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου σε εκδήλωση του τομέα γυναικών του κινήματος*, 2 Μαΐου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/168-politicalspeeches2012/3359-pasok-sp-7091.html.

Βενιζέλος, Ε. (2012γ). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα*, 4 Μαΐου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/168-politicalspeeches2012/3381-syntagma.html.

Βενιζέλος, Ε. (2012δ). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου στην πλατεία του Δημαρχείου Αχαρνών*, 12 Ιουνίου. evenizelos.gr/speeches.html?start=420.

Βενιζέλος, Ε. (2012ε). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στην Εθνική Συνδιάσκεψη για τη διαδικασία ανασύστασης της Παράταξης*, 6 Ιουλίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/168-politicalspeeches2012/3556-anasistasi.html.

- Βενιζέλος, Ε. (2013α). *Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Ευάγγελου Βενιζέλου στην έναρξη του (9ου) Συντακτικού Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ*, 1 Μαρτίου. evenizelos.gr/190-speeches/4004-congress.
- Βενιζέλος, Ε. (2013β). *Δευτερολογία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Ευάγγελου Βενιζέλου στο (9ο) Συντακτικό Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ*, 2 Μαρτίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/185-politicalspeeches2013/4008-deuterologia.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2013γ). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στην κοινή συνεδρίαση του Πολιτικού Συμβουλίου και της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Κινήματος*, 12 Ιουνίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/185-politicalspeeches2013/4077-2013-06-12-15-12-58.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2013δ). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Κινήματος*, 3 Ιουλίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/185-politicalspeeches2013/4094-ko.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2013ε). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, στη συνεδρίαση της Κεντρικής Πολιτικής Επιτροπής*, 22 Δεκεμβρίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/185-politicalspeeches2013/4279-n.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2014α). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, σε εκδήλωση της «Ελιάς – Δημοκρατική Παράταξη», των PES & PES Activists για τους Νέους*, 24 Απριλίου. evenizelos.gr/speeches/conferences-events/384-conferencespeech2014/4444-2014-04-24-18-28-22.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2014β). *Ομιλία Ευάγγελου Βενιζέλου, Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης και Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στην εκδήλωση στο Caravel για την Δημοκρατική Προοδευτική Παράταξη*, 16 Οκτωβρίου. evenizelos.gr/speeches/conferences-events/384-conferencespeech2014/4647-2014-10-17-06-50-43.html.
- Βενιζέλος, Ε. (2015α). *Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, Ευάγγελου Βενιζέλου στην προσυνεδριακή εκδήλωση των συνδικαλιστικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ του ιδιωτικού τομέα*, 11 Μαΐου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/393-politicalspeeches2015/4957-2015-05-13-13-58-13.html.

- Βενιζέλος, Ε. (2014β). *Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ, Ευ. Βενιζέλου, στο 10 Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ*, 6 Ιουνίου. evenizelos.gr/speeches/politicalspeeches/393-politicalspeeches2015/4982-2015-06-06-12-21-47.html.
- Γεννηματά, Φ. (2015α). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στη συνεδρίαση της Κεντρικής Πολιτικής Επιτροπής*, 19 Ιουλίου. tinyurl.com/y3ua327p.
- Γεννηματά, Φ. (2015β). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ για τα 41 χρόνια από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ*, 3 Σεπτεμβρίου. tinyurl.com/y3u7ehjm.
- Γεννηματά, Φ. (2015γ). *Ομιλία της επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης και Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Φώφης Γεννηματά στην συγκέντρωση στο Σπόρτινγκ*, 16 Δεκεμβρίου. tinyurl.com/y555y6bf.
- Γεννηματά, Φ. (2016α). *Ομιλία της Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Φώφης Γεννηματά κατά τη συνεδρίαση του Ενιαίου Πολιτικού Κέντρου του ΠΑΣΟΚ*, 20 Ιανουαρίου. tinyurl.com/yxk9pm4w.
- Γεννηματά, Φ. (2016β). *Κεντροαριστερά Αυτόνομη και Δυνατή για την Ελλάδα και την Ανάπτυξη για το Κοινωνικό Κράτος και τη Δικαιοσύνη, ομιλία σε στελέχη της Δημοκρατικής Συμπαράταξης*, 21 Φεβρουαρίου. tinyurl.com/yyu5prnm.
- Γεννηματά, Φ. (2016γ). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στο κλείσιμο της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στο ΣΕΦ*, 15 Μαΐου. tinyurl.com/y36k88s7.
- Γεννηματά, Φ. (2016δ). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά στην εκδήλωση του ΙΣΤΑΜΕ για τα 20 χρόνια από τον θάνατο του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Παπανδρέου*, 22 Ιουνίου. tinyurl.com/y4weuhmp.
- Γεννηματά, Φ. (2016ε). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στην κοινή συνεδρίαση ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ, Κινήσεων Πολιτών*, 8 Σεπτεμβρίου. tinyurl.com/y3fbr9no.
- Γεννηματά, Φ. (2016στ). *Παρουσίαση των θέσεων της Δημοκρατικής Συμπαράταξης για το Νέο Εθνικό Αναπτυξιακό & Παραγωγικό Σχέδιο στην 81η ΔΕΘ*, 12 Σεπτεμβρίου. tinyurl.com/y2vfyqgl.
- Γεννηματά, Φ. (2016ζ). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στην κοινή συνεδρίαση των ΚΠΕ ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ, Κινήσεις Πολιτών*, 13 Νοεμβρίου. tinyurl.com/y2sesu37.

- Γεννηματά, Φ. (2017α). *Σημεία ομιλίας Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στη συνεδρίαση των Γραμματέων και Αν. Γραμματέων των Ν.Ε. του ΠΑΣΟΚ*, 2 Μαΐου. tinyurl.com/yxaqellk.
- Γεννηματά, Φ. (2017β). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης κατά την έναρξη του συνεδρίου της Δημοκρατικής Συμπαράταξης στο ΣΕΦ*, 30 Ιουνίου. tinyurl.com/y2ztltfu.
- Γεννηματά, Φ. (2017γ). *Ομιλία της Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής της ΔΗ.ΣΥ. Φώφης Γεννηματά στην εκδήλωση για την 43η επέτειο ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ*, 3 Σεπτεμβρίου. tinyurl.com/y4t5yw45.
- Γεννηματά, Φ. (2017δ). *Ομιλία της Επικεφαλής της Δημοκρατικής Συμπαράταξης και Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Φώφης Γεννηματά στην Κοινή Συνεδρίαση των Κ.Ο. ΔΗΣΥ-ΠΟΤΑΜΙ*, 6 Δεκεμβρίου. tinyurl.com/y3fpa8kn.
- Γεννηματά, Φ. (2018α). *Ομιλία Φώφης Γεννηματά Προέδρου του ΠΑΣΟΚ και επικεφαλής του Κινήματος Αλλαγής στο Ιδρυτικό Συνέδριο του Κινήματος Αλλαγής*, 16 Μαρτίου. tinyurl.com/y5tjokno.
- Γεννηματά, Φ. (2018β). *Ομιλία της Προέδρου του Κινήματος Αλλαγής Φώφης Γεννηματά στη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας των Σοσιαλιστών και Δημοκρατών*, 26 Σεπτεμβρίου. tinyurl.com/yxcnt69y.
- Γεννηματά, Φ. (2018γ). *Ομιλία της Προέδρου του Κινήματος Αλλαγής, Φώφης Γεννηματά στην 3η Συνεδρίαση της Κεντρικής Πολιτικής Επιτροπής*, 16 Δεκεμβρίου. tinyurl.com/y5k6d2v3.
- Παπανδρέου, Γ. (2005). *Ομιλία του Γιώργου Α. Παπανδρέου στο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ*, 3 Μαρτίου. tinyurl.com/y46pwluq.
- Παπανδρέου, Γ. (2010). *Ομιλία του Πρωθυπουργού Γιώργου Α. Παπανδρέου στη Συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου*, 2 Μαΐου. tinyurl.com/ywymuk34
- ΠΑΣΟΚ. (2013). *Σχέδιο Διακήρυξης ΠΑΣΟΚ για το 9ο Συνέδριο*. naftemporiki.gr/cmsutils/downloadpdf.aspx?id=535982
- ΠΑΣΟΚ. (2019). *Σχέδιο Τροποποίησης του Καταστατικού*. pasok.gr/sxedio-tropoioihshs-katastatikou/
- Σκανδαλίδης, Γ. (2015). *Κατευθύνσεις – Προτεραιότητες για το ΕΘΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ*, 4 Ιουνίου. skandalidis.gr/pasok/672-ethniko-sxedio-anasygkrotisis.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αρανίτου Β., Παπαβλασόπουλος, Ε. και Σπουρδαλάκης, Μ. (2011). Από την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση στο... Μνημόνιο: Το «χρονικό» μιας προαναγγελθείσας κρίσης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, σελ. 37-50.
- Ασημακόπουλος, Β. (2017). *Πρώτη φορά Αριστερά: Αντιθέσεις, αντιφάσεις και εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του*. Αθήνα: Α.Ρ. Publications.
- Ασημακόπουλος, Β. και Τάσσης, Χ. (2018). ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018). Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση – Ιδεολογικές Μετατοπίσεις – Κυβερνητικές Πολιτικές* (σελ. 19-103). Αθήνα: Gutenberg.
- Βενιζέλος, Ε. ([2001] 2007). *Το «ανοιχτό κόμμα»*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές & κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Βούλγαρης, Γ. και Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), (2014). *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γεωργιάδου, Β. (2002). Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ. Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση. Στο Η. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία: Περιεχόμενα πολιτικής, θεσμοί οργανωτικές δομές* (σελ. 325 - 423). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ελευθερίου, Κ. (2015). ΠΑΣΟΚ και «Κίνημα» στις εκλογές του 2015: ένας πολιτικός χώρος αντιμέτωπος με την μετα-ηγεμονική του φάση. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Ημερίδα, *Εκλογές Ιανουαρίου 2015*, Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου.
- Ελευθερίου, Κ. (2018). ΠΑΣΟΚ και Α(α)ριστερά: Στοιχεία για μια πολυκύμαντη σχέση (1974-2009). Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση – Ιδεολογικές Μετατοπίσεις – Κυβερνητικές Πολιτικές* (σελ.222-289). Αθήνα: Gutenberg.

- Ελευθερίου, Κ. (2019). Το Κίνημα Αλλαγής στη μετεκλογική συνθήκη: Εσωκομματική ρευστότητα και δυσεπίλυτα στρατηγικά διλήμματα. εφ. *Εποχή*, 13 Οκτωβρίου.
- Ελευθερίου, Κ. Και Τάσσης, Χ. (2011). Εσωκομματική πολιτική και στρατηγική του κράτους: το συμμετοχικό εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (2004-2009). *Επιστήμη και Κοινωνία*, 27, σελ. 55-82.
- Ελευθερίου, Κ. και Τάσσης, Χ. (2013). *ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Κατσαμπέκης, Γ. (2018). Ο πολιτικός λόγος του «εκσυγχρονισμού» (1989-2004). Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική οργάνωση – ιδεολογικές μετατοπίσεις – κυβερνητικές πολιτικές* (σελ. 424-466). Αθήνα: Gutenberg.
- Κουστένης, Π. (2018). Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015). Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική οργάνωση – ιδεολογικές μετατοπίσεις – κυβερνητικές πολιτικές* (σελ. 290-320). Αθήνα: Gutenberg.
- Κουστένης, Π. (2019). Η εκλογική αντιστοίχιση 2012-2015: Από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ. Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σελ. 41-75). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαυρής, Γ. (2013). *Το ΠΑΣΟΚ του Ενάγγελου Βενιζέλου: Πού εντοπίζεται η συνεχιζόμενη μετεκλογικά φθίνουσα πορεία του κόμματος*. manris.gr/3549/pasok-venizelou/.
- Μπιθουμήτρης, Γ. (2018). Μια ιδιότυπη σοσιαλδημοκρατική συνδικαλιστική ταυτότητα: ΠΑΣΟΚ και συνδικάτα από τη Μεταπολίτευση στην κρίση. Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική οργάνωση – ιδεολογικές μετατοπίσεις – κυβερνητικές πολιτικές* (σελ. 134-161). Αθήνα: Gutenberg.
- Μποτόπουλος, Κ. (1994). *Σοσιαλιστές και εξουσία: Ελλάδα, Γαλλία, Ισπανία στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: Πόλις.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική κουλτούρα σήμερα* (σελ. 159-215). Αθήνα: Οδυσσέας.

- Πανταζόπουλος, Α. (2001). «Για το λαό και το έθνος». *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*. Αθήνα: Πόλις.
- Πανταζόπουλος, Α. (2006). *Με τους πολίτες κατά του Λαού: Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*. Αθήνα: Εστία.
- Παπαβλασόπουλος, Ε. (2015). Μετατοπίσεις στο ελληνικό κομματικό σύστημα: Από το ενιαίο μαζικό κόμμα του κράτους στο κόμμα «εκτάκτου εθνικής ανάγκης». Στο Ν. Γ. Γεωργαράκης και Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 141-167). Αθήνα: Gutenberg - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Παπαβλασόπουλος, Ε. και Σπουρδαλάκης, Μ. (2010). Πολιτικές δυνάμεις και κομματικό σύστημα στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα. Στο Α. Μωυσίδης και Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία* (σελ. 313-340). Αθήνα: Τόπος.
- Παππάς, Τ.Σ. (2009). *Το χαρισματικό κόμμα: ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Sassoon, D. (2001). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, τόμος 2. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σημίτης, Κ. (2005). *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα. 1996-2004*. Αθήνα: Πόλις.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1988). *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1998). Από το 'Κίνημα Διαμαρτυρίας' στο 'Νέο ΠΑΣΟΚ. Στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – κράτος – κοινωνία* (σελ. 15-75). Αθήνα: Πατάκης.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία. Στο Δ. Τσάτσος και Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων* (σελ. 39-64). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τάσσης, Χ. (2008). *ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.
- Τάσσης, Χ. (2018α). Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική. Στο Β. Ασημακόπουλος και Χ. Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική οργάνωση – ιδεολογικές μετατοπίσεις – κυβερνητικές πολιτικές* (σελ. 323-366). Αθήνα: Gutenberg.

Τάσσης, Χ. (2018β). Αποσυγκλιτικές τάσεις στην πολιτική καρτελοποίηση: Η «πασοκοποίηση» (;) της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. *Ετήσια Επιθεώρηση Ιστορίας, Κοινωνίας και Πολιτικής*, 4, σελ. 131-152.

Ξενόγλωσση

Bailey, D.J. (2017). *Protest movements and parties of the Left*. Lanham (MD): Rowman&Littlefield.

Bailey, D.J., DeWaele, J.-M., Escalona, F. and Vieira, M. (2014). Introduction. In D.J. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or resignation?*(pp. 1-15). Manchester: ManchesterUniversityPress.

Berman, S. and Snegovaya, M. (2019). Populism and the decline of social democracy. *Journal of Democracy*, 30 (3), pp. 5-19.

Bremer, B. (2018). The missing left? Economic crisis and the programmatic response of social democratic parties in Europe. *Party Politics*, 24 (1), pp. 23–38.

Bronner, S. E. (1999). *Ideas in action: Political tradition in the twentieth century*.Oxford, Lanham (MD): Rowman& Littlefield.

Calca, P. and Gross, M. (2019). To adapt or to disregard? Parties' reactions to external shocks.*West European Politics*, 42(3), pp. 545-572.

Cronin, J., Ross, G. and Shoch, J. (Eds.) (2011).*What's left of the Left: Democrats and social democrats in challenging times*. Durham, London: Duke University Press.

Crouch, C. (2014). The double crisis of European social democracy. In M.Castells, O. Bouin, J. Caraça, G. Cardoso, J. Thompson and M. Wiewiorka (Eds.), *Europe's Crises* (pp. 294-321). Cambridge, Medford (MA): Polity Press.

Doran, J. (2015). *5 Things you need to know about "Pasokification"*. novaramedia.com/2015/01/28/5-things-you-need-to-know-about-pasokification.

Eleftheriou, C. and Papadopoulos, O. (2018). The role of troika in the Greek economic crisis and its social and political consequences. In J. Grady and C. Grocott (Eds.), *The continuing imperialism of free trade: Developments, trends and the role of supranational agents* (pp. 101-112). Oxford, NewYork: Routledge.

- Escalona, F. and Vieira, M. (2014). "It doesn't happen here either": why social democrats fail in the context of the economic crisis. In D.J. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or resignation?* (pp. 19-41). Manchester: Manchester University Press.
- Escalona, F. Vieira, M. and De Waele, J.-M. (2013). The unfinished history of the social democratic family. In J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *The Palgrave handbook of social democracy in the European Union* (pp. 3-29). Basingstoke, New York: Palgrave/Macmillan.
- Gallagher, T. and Williams, M.A. (Eds.) (1989). *Southern European socialism: Parties, elections and the challenge of government*. Manchester: Manchester University Press.
- Hernández, E. and Kriesi, H. (2016). The electoral consequences of the financial and economic crisis in Europe. *European Journal of Political Research*, 55 (2), pp. 203-224.
- Hindmoor, A. (2018). *What's left now? The history and future of social democracy*, New York: Oxford University Press.
- Hobolt, S.B. and Tilley, J. (2016). Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis. *West European Politics*, 39 (5), pp. 971-991.
- Keating, M. and McCrone, D. (2013). The crisis of social democracy. In M. Keating and D. McCrone (Eds.), *The crisis of social democracy in Europe*, (pp. 1-13). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kennedy, P. and Manwaring, R. (2018). The dilemmas of social democracy. In R. Manwaring and P. Kennedy (Eds.), *Why the left loses: The decline of the centre-left in comparative perspective* (pp. 203-217). Bristol: Policy Press.
- Krouwel, A. and Kutiyski, Y. (2019). *Finding the Way Forward. Positioning of Europe's progressive parties and their voters*. Friedrich-Ebert-Stiftung. file:///Users/andrekrouwel/Downloads/Strategy_Debates_Paper.pdf.
- Lavelle, A. (2014). Post face: Death by a thousand cuts?. In D. J. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or resignation?* (pp. 270-283). Manchester: Manchester University Press.

- LeDuc, L. and Pammett, J.H. (2013). The fate of governing parties in times of economic crisis. *Electoral Studies*, 32 (3), pp. 494-499/
- McCrone, D. and Keating, M. (2013). Social democracy in crisis: Outlining the trends in Western Europe. In M. Keating and D. McCrone (Eds.), *The crisis of social democracy in Europe* (pp. 28-46). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Meyer, H. and Rutherford, J. (Eds.) (2012), *The future of European social democracy: Building the good society*. Basingstoke, New York: Palgrave/Macmillan.
- Moschonas, G. (2001). The path of modernization: PASOK and European integration. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3(1), pp.11-24.
- Moschonas, G. (2011). Historical decline or change of scale? The electoral dynamics of European social democratic parties, 1950–2009. In J. Cronin, G. Ross and J. Shoch (Eds.), *What's left of the Left: Democrats and social democrats in challenging times* (pp. 50-85). Durham, London: Duke University Press.
- Moschonas, G. (2015). The Greek debt crisis and PASOK: Lessons for European social democracy. In E. Stetter, K. Duffek and A. Skrzypek (Eds.), *For a connecting progressive agenda*, (pp. 410-430). Poland: Foundation for European Progressive Studies and Renner Institute.
- Moschonas, G. (2020). Superficial social democracy: PASOK, the state and the shipwreck of the Greek economy. In M. Fulla and M. Lazar (Eds.), *European socialists and the state in the twentieth and twenty-first centuries*, (pp. 379-400). Palgrave/Macmillan. doi.org/10.1007/978-3-030-41540-2.
- Ryner, M. (2014). Why the financial crisis has not generated a social democratic alternative in Europe?. In D.J. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or resignation?* (pp. 60-76). Manchester: Manchester University Press.
- Sotiropoulos, D.A. (2014). Triumph and collapse: PASOK in the wake of the crisis in Greece (2009-2013). In D.J. Bailey, J.-M. De Waele, F. Escalona and M. Vieira (Eds.), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or resignation?* (pp. 193-212). Manchester: Manchester University Press.
- Spourdalakis, M., Eleftheriou, C. y Tassis, C. (2014). Las políticas del PASOK en Grecia: del reformismo a la austeridad (1974-2012). En J. Lanzaro (Ed.),

Social Democracias «Tardias» Europa Meridional y America Latina (pp. 73-102). Madrid: Centro De Estudios Politicos Y Constitucionales.

Spourdalakis, M. and Tassis, C. (2006). Party change in Greece and the vanguard role of PASOK, *South European Society & Politics*, 11 (3–4), pp. 497-513.